

Валентин ЛАЗУРЕНКО

**У ПОШУКАХ КРИПТИ
ВЕЛИКОГО
ДЕРЖАВОТВОРЦЯ УКРАЇНИ
БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО**

**Поховання гетьмана України
Богдана Хмельницького
в Іллінській церкві у с. Суботів:
від столітніх досліджень, легенд та міфів
до сучасних наукових гіпотез**

Черкаси
Вертикаль
2019

Рекомендовано до друку рішенням кафедри історії та права Черкаського державного технологічного університету (протокол № 14 від 16 липня 2019 р.), рішенням відділення масової комунікації Національної академії наук вищої освіти України (протокол № 7 від 19 липня 2019 р.) та рішенням президії Черкаської обласної організації Національної спілки краєзнавців України (протокол № 3 від 22 липня 2019 р.)

Рецензенти:

Анатолій Морозов – доктор історичних наук, професор Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького;

Ксенія Бондар – кандидат геологічних наук, старший науковий співробітник Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Надія Кукса – завідувачка відділу “Суботівський історичний музей” НІКЗ “Чигирин”, почесний краєзнавець України.

Лазуренко В. М.

Л 17 У пошуках крипти великого державотворця України Богдана Хмельницького. Поховання гетьмана України Богдана Хмельницького в Іллінській церкві у с. Суботів: від столітніх досліджень, легенд та міфів до сучасних наукових гіпотез / В. М. Лазуренко. – Черкаси : Вертикаль, видавець Кандич С. Г., 2019. – 76 с. : фото.
ISBN 978-617-7475-63-6

У виданні розкриваються особливості пошуків крипти гетьмана України Богдана Хмельницького у контексті ймовірного поховання в Іллінській церкві в Суботіві у серпні 1657 р. Автор зосереджує увагу на подальшій фіксації у історичних джерелах, матеріалах різного роду досліджень щодо перебування праху великого державотворця України саме у згаданій культовій споруді.

Книжка буде цікавою для істориків, викладачів, вчителів, аспірантів та для всіх, хто цікавиться минулим свого народу.

УДК 94 (477.46):902

Книга видана за фінансового сприяння
мецената і благодійника Сергія Зозулі

ISBN 978-617-7475-63-6

© В. М. Лазуренко, 2019.

© “Вертикаль”, 2019.

Богдан Хмельницький.

Картина народного художника
України Данила Нарбута

становленні державного апарату та налагодженні його функціонування. Незважаючи на своє шляхетське походження, Богдан Хмельницький, дбаючи про інтереси козацтва, пішов шляхом розвитку тих зародків національної державності, які почали формуватися на Запорозжжі та півдні Київського воєводства з другої половини XVI ст. Так на політичній карті Європи з'явилася Українська козацька держава з демократичними рисами політичного устрою та соціально-економічних відносин”.

(В. А. Смолій, В. С. Степанков. *Богдан Хмельницький (Соціально-економічний портрет)*. – К.: Либідь, 1995. – С. 597)

ВСТУП

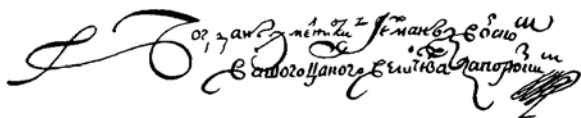
Щира подяка професору Анатолію Морозову за ряд слушних зауважень та побажань щодо висвітлення ключових моментів роботи; Сергію Зозулі, Павлу Костенку, Ксенії Бондар, Надії Куксі за надання матеріалів, які стали у добрій нагоді при розкритті цієї важливої не лише в науковому, а й у суспільно-політичному аспекті проблеми.

Для кожного щирого українця і патріота своєї землі постать гетьмана України Богдана Хмельницького на сьогодні є уособленням державності і справжньої нефальшивої любові до рідного народу.

Про геніальні прояви особистості Богдана Хмельницького можна писати досить багато: державотворець, дипломат, військовий діяч. Стратег і тактик. Для своєї епохи, як писали сучасники його, він був “Богом даним вождем”.

27 липня 1657 р. (за ст. ст.) відійшов у вічність великий державотворець Богдан Хмельницький. Як за життя постать гетьмана була оповита багатьма легендами і міфами, так і після його смерті вона залишила по собі для нащадків чимало незрозумілого і втаємниченого, а в деяких аспектах – обросла і фальсифікаціями.

Мета видання полягає у розкритті всіх подій пов’язаних з похованням гетьмана України Богдана Хмельницького в Іллінській церкві в Суботіві у серпні 1657 р. та подальшій їх фіксації у історичних джерелах, матеріалах різного роду досліджень про перебування праху великого державотворця саме у згаданий культовий споруді.

Підпис Богдана Хмельницького
з останніх років його гетьманування

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ Богдан (Зиновій) Михайлович

Богдан Хмельницький. 1651 р.
Портрет гравірований
Гондіусом у Гданську

Народився 27 грудня близько 1595 р. на хуторі Суботів (нині село Чигиринського району Черкаської області). Гетьман Війська Запорозького з 1648 р., державний діяч, полководець, засновник козацько-гетьманської держави.

Походить з родини дрібного українського шляхтича. Освіту здобув в єзуїтській колегії у Львові. Вільно володів польською, турецькою і татарською мовами. Добре знав латинь. Був добре обізнаний із всесвітньою історією. Служив у війську реєстрових козаків,

брав участь у походах проти турок. У 1637 р. був військовим писарем, а у 1638–1646 рр. – сотником. За деякими даними, у 1645–1646 рр. – Б. Хмельницький на чолі близько 2500 козаків виїхав до Франції, де вони відзначились у штурмі фортеці Дюнкерк. У кінці грудня 1647 р. Б. Хмельницький, переслідуваний польським урядом, з невеликим загоном козаків втік на Запорозьку Січ, де був обраний гетьманом. Хмельницький почав підготовку до повстання проти польсько-шляхетського панування в Україні. Починаючи війну з Польщею, Хмельницький заручився союзом з Туреччиною і Кримом, які дали йому політичну і військову допомогу. Під керівництвом Хмельницького було здобуто перемоги у Жовтотовській битві 1648 р., Корсунській битві 1648 р., Пилявецькій битві 1648 р., Зборівській битві 1649 р., Батозькій битві 1652 р. Триумфальний вїзд Хмельницького у Київ і зустріч його як “пресвітлого володаря й князя Русі” свідчили про початок нової козацько-гетьманської держави. Хмельницький створив

300-тисячне українське військо, яке було першорядною збройною силою в тогочасній Європі й основою, на якій будувалася нова українська держава. Хмельницький був видатним дипломатом. Найбільше його досягнення – утворення і формування козацько-гетьманської держави – Війська Запорозького (1648–1782 рр.). Богдан Хмельницький створив державний апарат і цілу провідну верству козацько-гетьманської держави.

Помер 27 липня 1657 р. в Чигирині. Був похований 23 серпня 1657 р. в Іллінській церкві у Суботіві [19, с. 60–61].

Наукову розвідку спробуємо здійснити за **кількома проблемними блоками**, розкриття яких дає поштовх до розуміння того, а що ж насправді відбувалось у Чигирині та Суботіві з тілом померлого великого гетьмана у період з кінця липня по серпень 1657 р., а також зрозуміти: **чи був похований Богдан Хмельницький саме в Іллінській церкві в Суботіві.**

На початку – кілька слів про Іллінську церкву в селі Суботів нині Чигиринського району Черкаської області. У статті Р. Бондаренка, вміщеній в Енциклопедії історії

Іллінська церква. Сучасна світлина

України (2005 р.), зазначається: **“Іллінська церква, Іллі пророка церква або Свято-Іллінська церква у с. Суботів розташована над р. Тясмин (прит. Дніпра). Відома ще як Богданова церква в Суботіві. Зведена 1653 р. у родовому маєтку гетьмана Б. Хмельницького, фондована ним як церква-крипта, де він і був похований 1657 р. (церква була пограбована татарами, прах Богдана Хмельницького винесено). Церква мурована, відповідає найпростішому типові дерев'яної церкви – хатньому, де основою споруди є центр. Видовжене приміщення, перекрите звичайним циліндричним склепінням. Вважається прикладом безбаневої церкви загального типу”** [4, с. 446–447]. Іллінська церква є “однією з кращих архітектурних пам'яток українського бароко або, відповідно до інших визначень цього періоду в архітектурі України, “національного архітектурного стилю”, “українського Відродження”, “козацького Відродження” [4, с. 447].

У 1954 р. під час реставраційних робіт при вході до Іллінської церкви біля її південної стіни було встановлено **символічний надгробок** Богдану Хмельницькому з чорного лабрадориту, виконаний за проектом І. Шмольсона. На надгробку було написано: *“Тут похований в 1657 році великий син*

Богданова церква в Суботіві. Малюнок Т. Шевченка. 1845 р.

Українського народу, видатний державний діяч і полководець Богдан Хмельницький. Споруджено в 1954 році на відзначення 300-річчя возз'єднання України з Росією". Оскільки згідно із затвердженими урядом заходами роботи з облаштування надгробку проводилися коштом Суботівського колгоспу імені Богдана Хмельницького, місце розташування символічного надгробку було вказано тодішнім головою колгоспу Григорієм Красотою **без дотримання історичної правди**.

У 2006 р., відповідно до виконання Державної програми збереження, реставрації та популяризації пам'яток історії та культури "Золота підкова Черкащини", в Іллінській церкві в Суботіві на тому ж місці було встановлено новий, з білого мармуру, символічний надгробок Богдану Хмельницькому.

Іллінська церква в селі Суботів Чигиринського району Черкаської області як пам'ятка старовини була взята на облік та під охорону у 1923 р. рішенням Черкаського окружного комітету охорони пам'яток старовини, мистецтва й природи [17, с. 26]. 27 липня 1961 р. її, відповідно до Постанови Ради Міністрів УРСР, було взято на облік як пам'ятку архітектури [17, с. 27]. А от сама могила (яка? – В. Л.) Богдана Хмельниць-

Символічний надгробок Богдану Хмельницькому в Іллінській церкві в Суботіві. Встановлений у 1954 р., демонтований у 2006 р.

Іллінська церква. Гравюра 20-х рр. XIX ст. Художник Сплестер, гравер О. Осипов

кого лише у 2009 р. стала об'єктом культурної спадщини національного значення. Місце усипальниці Богдана Хмельницького у Іллінській церкві в Суботіві (як пам'ятка історії 1657 р.) занесено до Державного реєстру нерухомих пам'яток України як пам'ятка історії національного значення Постановою Кабінету Міністрів України від 03.09.2009 р. № 928 [8, с. 903]. Постановою Кабінету Міністрів України від 10.10.2012 р. № 929 церква Святого Пророка Іллі з дзвіницею в с. Суботів як пам'ятка архітектури, містобудування внесена до переліку пам'яток культурної спадщини національного значення Черкаської області, занесених до Державного реєстру нерухомих пам'яток України.

Символічний надгробок на місці ймовірного поховання Богдана Хмельницького в Іллінській церкві в Суботіві. Встановлений у 2006 р.

ДАТУВАННЯ СМЕРТІ ТА ПОХОВАННЯ ГЕТЬМАНА УКРАЇНИ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Смерть Хмельницького. Малюнок Тараса Шевченка. 1836–1837 рр.
(На малюнку — гетьман Богдан Хмельницький перед смертю
передає булаву своєму синові Юрію. Булаву тримає на підносі
дружина гетьмана — Іванна Золотаренко)

Перший блок питань стосується ДАТУВАННЯ СМЕРТІ ТА ПОХОВАННЯ ГЕТЬМАНА БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО. Проаналізувавши ряд надрукованих у різний час досліджень, присвячених життєвому шляху гетьмана Богдана Хмельницького, констатуємо наступне. Численні дослідники, а саме: М. Костомаров, М. Максимович, М. Аркас, М. Грушевський, І. Крип'якевич, А. Ярошенко, Н. Полонська-Василенко, О. Апанович, В. Смолій і В. Степанков, Т. Чухліб, Т. Барабаш та інші аргументовано констатують, що роком смерті Богдана Хмельницького є **1657 рік**. Інша річ – щодо дати смерті.

Наводимо використані нами відомості історичного характеру за хронологією публікацій.

Микола Костомаров щодо кончини Богдана Хмельницького пише: *“У листі писаря Виговського днем його смерті зазначено 27 липня. Літопис Самовидця свідчить, що помер він “об Успенії св. Богородиці”*” [14, с. 71].

Михайло Максимович у своєму дослідженні зафіксував, що гетьман помер *“в Чигирині, 15 августа”* [21, с. 241].

Така ж дата зафіксована і у творі Проспера Меріме: *“15 серпня 1657 року гармати і жалобні дзвони Чигирини сповістили козаків про смерть їхнього гетьмана”* [22, с. 189].

У *“Історії Русів”* про дату смерті гетьмана Богдана Хмельницького зазначається наступне: *“І старий Гетьман останнього дня в своєму житті, побувши із сином своїм та його радниками декілька годин наодинці, помер 15 серпня, пополудні. Лемент і плач челяді Гетьманської і постріл з домової гармати сповістили в місті про смерть Гетьмана”* [12, с. 190].

“27 июля знаменитого гетмана уже не было в живых”, – так подає дату смерті Богдана Хмельницького російський історик Сергій Соловйов, який у питаннях історії України продовжував традиційну великодержавницьку лінію російської історіографії. Саме ця дата, наголошує дослідник, означена в листі І. Виговського до Ф. Бутурліна в м. Київ, а також в донесенні Ф. Бутурліна в Москву [31, с. 378].

Михайло Грушевський констатує дату закінчення земного життя Богдана Хмельницького на основі ряду писемних

джерел. “6 серпня рано помер козацький гетьман Хмельницький, а о вечірні почали дзвонити”, записав у своєму дневнику Шебеші” [6, с. 1473] (Ференц Шебеші – угорський дипломат семигородського князя Юрія II Ракоці – В. Л.).

“Пролежавши п’ять день без язика, шостого дня – 27 липня (ст. ст.) упокоївся”, – писав своєму королеві Лілієкрона другого дня, 28 с. с. липня” [6, 1473] (Густав Лілієкрон призначений шведським королем Карлом X Густавом комісаром (послом) дипломатичної служби Швеції на червень – жовтень 1657 р. для переговорів з українським гетьманом Богданом Хмельницьким щодо шведсько-українського союзу проти Польщі й Московії – В. Л.).

“Упокоївся гетьман минулого вторка, липня 27-го (ст. ст.) в п’ятій годині дня”, – писав Остафій Виговський Тетері” [6, с. 1473]. “27 липня й.м. пан гетьман з сього світу зійшов”, – офіційно повідомляв путивльського воєводу Виговський Іван” [6, с. 1474].

Іван Крип’якевич з приводу цього зазначає: “після тривалої і тяжкої хвороби ранком 27 липня (6 серпня н.ст.) 1657 р. Богдан Хмельницький помер в Чигирині” [15, с. 335].

Богдан Хмельницький і сучасна Україна. Невідомий художник. Картина кінця XVII ст.

Наталія Полонська-Василенко, аналізуючи надзвичайно складні події в Україні влітку 1657 р., пише: “Усі ці події – і в Чигирині, і у війську – підривали сили старого гетьмана. З ним стався удар, і 27 липня 1657 року він помер” [27, с. 32].

А. Ярошенко констатує, що “помер Хмельницький 27 липня 1657 року” [38, с. 67].

Натомість Олена Апанович подає дату смерті гетьмана таким чином: “Богдана Хмельницького розбив параліч, і за кілька днів великого гетьмана не стало.

Закінчив він свій земний шлях 6 серпня 1657 р. у Чигирині” [1, с. 67].

“Підкошений невдачами, важко хворий Хмельницький помер 6 серпня 1657 р. у Чигирині”, – таку дату подають історики Аркадій Жуковський і Орест Субтельний [9, с. 45].

Валерій Смолій і Валерій Степанков пишуть: “У гетьмана стався крововилив у мозок, і через кілька днів, о 5 год. ранку 27 липня (в понеділок, а не у вівторок, як писав О. Виговський у листі до П. Тетері від 1 серпня), перестало битися серце творця Української національної держави” [30, с. 594].

“6 серпня 1657 р. український гетьман помер від апоплексичного удару (інсульту)”, – таку дату подають сучасні українські історики Юрій Мицик, Олег Бажан, Віталій Власов [24, с. 122].

“Великий гетьман Богдан Хмельницький відійшов у вічність о 5-ій годині ранку 27 липня 1657 р.”, – на цій даті наголошує сучасний дослідник Віктор Брехуненко [5, с. 68].

Отже, щодо року і дати закінчення земного життя Богдана Хмельницького, то всі науковці ствердні – це 1657 р., і дата – 27 липня – дата смерті і 23 серпня – дата поховання. Лише подача дати у дослідників іде у одних – за старим, у інших – за новим стилем.

Іллінська церква в Суботіві. Фото 1968 р.

МІСЦЕ ПОХОВАННЯ ГЕТЬМАНА БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Eglise bâtie dans le village de Subotcha près de la ville de Perevolotsky (entrepreneurs 686, qu'il y a, l'est de la ville de Chyryny, et de Kym, par l'homme Khmelnytsky, en 1656, l'année où il fut enfoncé le 13 août 1656 et du le général Scheremetev et de la garnison de la ville de Perevolotsky, et le 1663 il fut détruite et jetter ses débris au vent en 1663.

Свято-Іллінська церква в Суботіві.
Малюнок Д. П. Де ля Фліза. 1851 р.

Друге питання: МІСЦЕ ПОХОВАННЯ ГЕТЬМАНА БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО. Ствердним у цьому контексті є лише одне: помер великий державотворець у Чигирині, а ховали його фактично через місяць у Суботіві.

“Не хочу, щоб ховали мене в Чигирині, – прохав Богдан Хмельницький, – те місто надто довго було під гнітом ворогів руського люду. Поховайте у Суботіві, на тій маленькій землі, яку здобув власною кров’ю, яку мені відібрано і де розгорілося полум’я, що звільнило Україну” [22, с. 189]. Це цитата з твору французького письменника Проспера Меріме “Богдан Хмельницький”, яка певною мірою не є достовірною, але добре передає атмосферу того періоду.

Прохання великого гетьмана було виконано. Обряд поховання здійснював відомий на той час церковний, політичний і літературний діяч Лазар Баранович.

Богдан Хмельницький.
Невідомий художник.
Ілюстрація до літопису
Самовидця

Згідно зі свідченнями Самовидця *“Барзо хорим сам Хмельницький был, где юже с тоей постелі, albo хоробы не встал, але в скором часі померл о Успеніі Пресвятія Богородици. А похоронен был перед святым Симеоном в неделю, где множество народа, а наиболее людей войсковых было, и проважено тіло его з Чигирина до Суботова и там поховано в ринковой церкви”* [43].

Факт поховання Богдана Хмельницького в Іллінській церкві засвідчено і в літописі гадяцького полковника Григорія Грабянки: *“З плачем, з голосінням віддаючи усі військові почесні, перевезли його тіло з Чигирина у Суботів і там у мурований*

церкві, що на його кошт поставлена, у неділю за день перед Семеном поховали. А потім над могилою вождя свого плакали-плакали і розійшлися кожен до себе” [41].

У “Історії Русів” подається така інформація: “Похорон Гетьманові учинено з великим, але сумним тріумфом і з усіма військовими та громадськими почестями. Тіло його в супроводі численного війська й народу перевезено з Чигирина до власного містечка Гетьманського Суботова і там поховано в **монастирській його церкві**, з написами й епітафіями” [12, с. 191].

Про похорон гетьмана Богдана Хмельницького згадується і в літописі Самійла Величка: “При зібранні всіх полковників та старшини запорізького війська в Чигирині ...доглядач митрополичого престолу преосвященний Лазар Баранович, прибувши з Києва, взяв з Чигирина при великій публіці і з церемоніями тіло Хмельницького і, перенісши його в маєтність, поховав його **в кам'яній церкві**, поставленої його ж, Хмельницьким, коштом” [19, с. 100].

Микола Костомаров з цього приводу зазначав: “23 серпня тіло Хмельницького було поховане згідно з його заповітом у Суботові, у церкві, яку він побудував. Церква ця з **дуже товстими кам'яними стінами** існує ще й досі; але мандрівник не знайде там могили Хмельницького: польський полководець Чарнецький в 1664 році, захопивши Суботів, наказав викинути на зганьблення кістки людини, що так вперто боролася проти шляхетського свавілля” [14, с. 71].

Михайло Максимович у своєму дослідженні зафіксував, що гетьман “погребен 30 августа, в знаменитом селе своем Субботове, в поставленной им **каменной церкви**, и донныне уцелевшей” [21, с. 242].

Микола Аркас подає цю подію наступним чином: “23-го серпня з великою шаною, з супроводом війська і нечисленного натовпу народу, перенесли тіло його у Суботів, і там поховали по козацькому звичаю, палячи з гармат і рушниць...Тіло поховали **у церкві, що він сам будував**; коло домовини постановлено його портрет з надписами на надгробку” [2, с. 213].

Іван Крип'якевич з цього приводу пише: “У день похоронів, 25 серпня, тіло Богдана Хмельницького було перевезено з

Чигирина до Суботова і поховано **в кам'яній Іллінській церкві**, яку він за життя збудував” [15, с. 336].

А. Ярошенко констатує, що “тіло Хмельницького було перевезено з військовими почестями з Чигирина до Суботова, де й поховано” [38, с. 67].

Російський дослідник Сергій Соловйов про дату похорону Богдана Хмельницького пише наступне: “Августа 23-го похоронили Богдана в Субботове” [31, с. 378].

В історичній літературі немає єдиної думки з питання, де саме відбувся похорон і поховання Богдана Хмельницького. Валерій Смолій і Валерій Степанков з цього приводу зазначають: “він мав місце, очевидно, в Іллінській церкві в неділю, 23 серпня” [30, с. 595].

Враховуючи вищезазначене, ми можемо стверджувати, і цьому підтвердженням є опрацьовані нами джерела, **Іллінська церква в Суботові стала усипальницею в серпні 1657 р.** Адже в цей рік там було привселюдно поховано гетьмана Богдана Хмельницького. Але тут же постає питання: а коли ж, і де, і яким чином з'явилося тоді поховання в Іллінській церкві сина Богдана Хмельницького – Тимоша? Якщо вірити Чернігівському літопису, то у 1664 р. з церкви були викинуті тіла і Богдана Хмельницького, і його сина Тимоша. Виходить, Тимош був похований ще до смерті батька в новозбудований на дату його смерті (15 вересня 1653 р.) Іллінській церкві. Є дані, що Тимоша поховали у церкві в Суботові 27 грудня 1653 р. (за іншими даними – 30 грудня) [33].

Богдан Хмельницький.
Портрет віднайдений у
Медведівському монастирі
у XIX ст.

Іллінська церква. Гравюра невідомого художника. 1830 р.

Тут можна припустити, що поховання Тимоша Хмельницького відбулося (якщо, звичайно, не піддавати сумніву Літопис Грабянки і Чернігівській літопис і, враховуючи викидання тіл з церкви польськими військами у 1664 р.), більш за все, що у сімейному склепі. А Богдана Хмельницького було, ймовірно, поховано біля сина поруч через чотири роки. Хоча є версія і про поховання Тимоша у Михайлівській церкві в Суботіві.

Як бачимо, всі дослідники сходяться, що гетьмана Богдана Хмельницького було поховано в Суботіві саме в “кам’яній”, “монастирській”, “мурованій”, “ринковій”, “Іллінській церкві”, “церкві, що він сам будував”.

До речі, щодо ринкової церкви. За версією архітектора Сергія Кілессо, “Іллінська церква називається ринковою, мабуть, тому, що саме до цієї частини населеного пункту примикалось торжище міста. І досі місцеві жителі називають цю місцевість Крамарське” [13, с. 97].

Спробуємо не погодитись із міркуванням С. Кілессо щодо такого тлумачення, і ось чому. З огляду на історичну топографію зазначеної місцевості (крутосхили та яри), складно довкола Іллінської церкви знайти таку площу, достатню для розташування ринку. Враховуючи статус Суботова в часи Української козацької держави, не маємо сумніву в тому, що торг у ньому був велелюдним. При цьому не можна забувати, що більшість товарів продавались з возів, а це, безумовно, вимагало великої і, до того ж, рівної площі, на якій можна було розташувати сотні, а то і тисячі не лише возів, а і великих мажар, запряжених волами. Знайти таке місце в районі Іллінської церкви неможливо. До того ж, дещо дивним, на нашу думку, було б розташування гамірного торжища, яке завжди супроводжувалось значною кількістю сміття і нечистот, прямо біля заміської резиденції гетьмана Богдана Хмельницького та його родинної церкви.

Наприкінці цього блоку проблемних питань хочемо навести інформацію з досить цікавого документа – метрики Іллінської церкви, складеної у жовтні 1888 р. вчителем Медведівської церковно-приходської школи Олексієм Татаровим. Вона була віднайдена у фондах рукописного відділу Інституту матеріальної культури Академії наук Російської Федерації в Санкт-Петербурзі. У метриці в розділі “Наружные части церкви” зазначено наступне: *“Церковь построена в форме квадрата и имеет один этаж. Над самой средней частью храма устроен чердак очень высокий, пол которого по своей форме соответствует сводам церкви. С правой стороны церкви около средней колонны немного к западу находится склеп Зиновия Богдана Хмельницкого и его сына Тимофея, заброшенный мусором во время перестройки церкви”. “Стены храма выложены сплошной кладкой... Стены храма в общем имеют свой прежний вид; в 1869 г. они были оштукатурены как внутри, так и снаружи. В западной стене есть два прохода, один на хоры, а другой с хор на чердак. Толщина стен 2 аршина 10 вершков”* [10, с. 4–5].

МЕТРИКА

для получения вѣрныхъ свѣдѣній о древне - православныхъ храмовъ
Божіихъ, зданій и художественныхъ предметовъ.

С.Субботова Чигиринского уезда Киевской губернии

Вопросы:

Ответы:

I. Исторія церквей, монастырей и ихъ мѣстоположеніе.

1) Во имя какого святаго монастырь или церковь описываемая?

Описываемая церковь освящена в честь Святого пророка Ильи (Храмовой день 20-го июля)

II. Наружныя части церкви.

9) Церковь построена развостороннимъ-ли крестомъ, или квадратная, или круглая, или столпообразная какъ башня, въ 6 или 8 гранимыхъ сторонахъ? Церковь одноэтажная, или двухъ-этажная? Оба этажа залиты церквами, или нижній заключаетъ въ себя погребъ, выходы, усыпальницы со склепами? Какъ записаны въ лѣтописяхъ деревянныя церкви? Кѣтски или вверхъ-шатровыя?

Церковь построена в форме квадрата и имеет один этаж. Над самой средней частью храма устроен черпак очень высокий, пол которого по своей форме соответствует сводам церкви. С правой стороны церкви около средней колонны немного к западу находится склеп Зиновия Богдана Хмельницкого и его сына Тимофея, заброшенный мусором во время перестройки церкви.

Метрика Іллінської церкви.

Складена у жовтні 1888 р. вчителем Медведівської церковно-приходської школи Олексієм Татаровим

ЧОМУ МІСЯЦЬ НЕ ХОВАЛИ ГЕТЬМАНА БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО?

Богдан Хмельницький.

Фото з книги: Костомаров М. Богдан Хмельницький. – К., 1992. – С. 68

Третє питання: ЧОМУ МІСЯЦЬ НЕ ХОВАЛИ ГЕТЬМАНА БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО?

Михайло Грушевський цей факт пояснює так: *“Похорон визначено на чотири тижні від дня смерті – на день 25 ст. ст. серпня – щоб могли з’їхатися духовенство і старшина – урядити щодо дальшого”* [6, с. 1474]. Також Михайло Грушевський подає у примітці до цього цікаву інформацію, яку зафіксовано у записках угорського дипломата семигородського князя Юрія II Ракоці Ференца Шебеші: *“Похорон гетьмана відкладається, поки прийдуть відомости (з тексту виходить, що з Орди)”*. Тут ще одна цікава примітка: *“Понеділок – восьмий день від сьогодні – призначено на похорон яснов. Гетьмана; нетерпеливо чекатиму, що вони задумують”* – Лільєкрона (Густав Лільєкрон призначений шведським королем Карлом X Густавом комісаром (послом) дипломатичної служби Швеції на червень – жовтень 1657 р. для переговорів з українським гетьманом Богданом Хмельницьким щодо шведсько-українського союзу проти Польщі й Московії) до Шебеші 17 с.с. серпня [6, с. 1474]. Тут цікаве слово у переписці двох дипломатів – слово “задумують”.

Іван Крип’якевич з цього приводу пише: *“Похорон гетьмана було призначено через чотири тижні, щоб встигли приїхати в Чигирин представники всього Запорізького війська”* [15, с. 335].

Валерій Смолій і Валерій Степанков констатують наступне: *“2 серпня Юрій прибув до Чигирин. Похорони Б. Хмельницького вирішили відкласти на другу половину серпня й відразу ж скликали старшинську раду для з’ясування питання про його спадкоємця”* [30, с. 594–595].

Сучасний дослідник козацтва Тарас Чухліб також без коментування причин затримки поховання констатує: *“Через чотири тижні після смерті Б. Хмельницького відбулися його похорони, а згодом і козацька рада. На ній “тимчасовим” (“доки возмужає Богданів син Юрій Хмельницький”) гетьманом України було обрано довголітнього генерального писаря Українського гетьманату Івана Виговського”* [37, с. 77–78].

Тривале тримання тіла Богдана Хмельницького без поховання також породило низку версій. Найпоширеніша – оточення гетьмана готувало склеп, а це вимагало часу. А історичний факт про невеликий підрозділ найманих для охорони турків-яничарів, які понад місяць, до дня поховання, охороняли Суботів, цю версію лише вкоринив. Мовляв, зважаючи на складну політичну ситуацію, охороняли, аби вороги не викрали тіло.

На думку Тараса Чухліба, відомо, що турки, які охороняли Суботів, взяли участь у битві українців з поляками під Батогом 1652 р. та в поході корпусу козацького полковника Антона Ждановича до Польщі в 1657 р. Можливо, що саме цим професійним воїнам Османської імперії доручали стежити за порядком під час сумних урочистостей у Суботіві. Адже на похорон фундатора Української козацької держави з’їхалося багато людей, – наголошує Тарас Чухліб [45].

Дещо оригінальну версію з приводу того, чому довго не ховали гетьмана Богдана Хмельницького, висуває львівський історик Тарас Барабаш. З цього приводу він пише: *“Припускають і той варіант, що причиною відтермінування поховання була недобудована Суботівська церква, у якій заповідав себе поховати Богдан. Проте останнім часом щораз більшої популярності набуває версія, яка в принципі пояснює і мовчанку письмових джерел про похорон, і тривалість підготовки до захоронення. Вона така: Хмельницького поховали в потаємному місці, а широкому загалу повідомили, що в Суботівській церкві. Власне, поховання відбувалося за участі обмеженого кола наближених осіб: Лазаря Барановича, Івана Виговського, близьких родичів, які, навмисно чи попередньо домовившись, не залишили жодних письмових свідчень, а місячне очікування поховання в такому разі виправдовувалося приготуванням якогось спеціального приміщення, що зберегло б таємницю. Беручи до уваги політичну нестабільність, у якій опинилась Україна після смерті Богдана Хмельницького, таке рішення могло бути цілком виправданим. Таким чином, Чарнецький або інший вандал, може, і викинули чийсь кістки з могили, але навряд чи Хмельницького”* [3, с. 241–242]. Тарас Барабаш також

припускає, що “поховання Богдана Хмельницького могло проводитися без зайвих свідків, у присутності обмеженого кола осіб, які домовилися не залишати свідчень про це з метою збереження поховання видатної особи. Ймовірно, до цього кола належав Іван Виговський, якому родина Хмельницьких подарувала мільйон золотих талярів під офіційним приводом опікунства над Юрієм, а також Лазар Баранович, якого новообраний гетьман наділив землями – винагородою за мовчанку” [3, с. 243].

Натомість черкаський краєзнавець Павло Соса у 1993 р. з приводу таємного поховання реального, а не підміненого (імітованого ??? – В.Л.) тіла Богдана Хмельницького висловив наступну думку: “Що стосується питання підміни тіла гетьмана під час його поховання у великій таємниці від рідних померлого, козацької старшини, духовенства, то це практично було неможливим. До того ж, довелося б рахуватися з церковними правилами та релігійними переконаннями духовенства, яке на такий акт не погодилось би. По суті, в 1657 році не було потреби затівати таку ризиковану версію з підміною померлого” [32, с. 12].

Дари в Чигрині. 1649 року.
Офорт Т. Шевченка. 1844 р.

Іллінська церква в Суботіві. Світлина кінця XIX – початку XX ст.

Висновок щодо того, чому тіло покійного гетьмана Богдана Хмельницького місяць чекало земного притулку, аж ніяк не може бути однозначним і ствердним. Логіки не витримує пояснення щодо того, що нібито хотіли, щоб всі козаки в столиці Чигирині попрощалися з великим державотворцем. Якщо враховувати вкрай складну політичну ситуацію в Україні влітку 1657 р., очікування поховання (до речі – літньої пори року!) протягом місяця повинно було мати вагомі причини. До речі, чимало важливої інформації з приводу цього можна знайти у архівах Туреччини, Польщі, Росії, Швеції, адже посли цих країн на момент смерті гетьмана Богдана Хмельницького перебували в Чигирині, і, звичайно, що і вели записи, і робили звіти про свої дипломатичні місії. Цей аспект ще чекає свого дослідника. Потрібно відправляти сучасних дослідників у архіви та бібліотеки цих країн.

НАРУГА НАД ПРАХОМ ВЕЛИКОГО ГЕТЬМАНА: БУЛА ЧИ НЕ БУЛО?

Суботівські хрести. Малюнок Тараса Шевченка
(“в першій половині XIX ст. про хрест що з лівого боку
оповідало, що під ним поховано кости Богданові,
як їх Поляки викинули з церкви”)

(малюнок і текст мовою оригіналу взято з книги: Грушевський М.
Ілюстрована історія України. – Київ – Львів, 1913. – С. 320)

Четверте питання: НАРУГА НАД ПРАХОМ ВЕЛИКОГО ГЕТЬМАНА. *Напад на Суботів С. Чарнецького у 1664 р.: був чи не був? Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки та Чернігівський літопис XVIII ст. – це єдині на сьогодні свідчення та єдині писемні джерела, на які століттями посилаються всі дослідники життєвого шляху Богдана Хмельницького, в яких зафіксовано факт наруги над прахом Богдана Хмельницького у 1664 р. Чи це не фейк, запущений після смерті гетьмана Богдана Хмельницького? І чи є у польських (хоч якихось) джерелах згадка про напад польсько-шляхетських військ у 1664 р. за наказом обозного коронного війська Речі Посполитої С. Чарнецького на Суботів та здійснення акту вандалізму над могилою і тілом гетьмана України Богдана Хмельницького та його сина Тимоша? З цього приводу маємо наступне.*

“1664 р. ... Того ж року, Чернецький з жолнѣрами своїми, вѣ постѣ великий, вѣ середу першого тиждня, о вечерней годинѣ, пришесть до Чигирина и облѣгль Сѣрка вѣ Бужинѣ, а Сѣрко на самый день Воскресенія Христова, вышедши зѣ своїми козаками зѣ замочку, инсперате вдарилъ на ляхи и много ихъ постиналъ и покололъ; и пошолъ вѣ поля чрезъ Медведовку волно, а Чарнецькій Бужинъ и Суботовъ спалилъ и тамъ вѣ Суботовѣ тѣло старого Хмелницкого и Тимоша сына его, которого подѣ Сочавою забито, казалъ сѣ гробовѣ **вѣ рынку** выкинути на пепелище. Суботовѣ тогды былъ пустѣ, а псовѣ сѣ Чигирина, зѣ Суботова и зѣ иншихъ пустыхъ мѣстѣ украинскихъ, великое мнозство было, которыи чередами ходячи, не только мертвыхъ трупы ѣли, але и живымъ людемъ шкодили; а Чернецький, набравши скарбовѣ и гарматѣ, вышолъ сѣ Чигирина, для того же и самъ Тетера, гетманѣ, сѣ Чигирина до Полици выражался; тылько Хлопицкий зѣ ляхами вѣ Чигирин ѣзостался”, – такі відомості про наругу над прахом Богдана і Тимоша Хмельницьких у 1664 р. подає Чернігівський літопис [35].

Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки фіксує: “В той же рік воевода руський Чернецький облѣг у Бужині кошового війська запорізького Сірка. Та Сірко на сьомий день

світлого воскресіння господнього вирвався з замку, перебив силу ляхів та, прорвавши з військом облогу, пішов у степ. Тоді Чарнецький спалив Бужин та Суботів, а тіла Богдана Хмельницького та його сина Тимоша повикидав з домовин” [40, с. 104].

“Даремно було б тепер шукати у Суботові останків великого Гетьмана! Хоча церков стоїть і досі, та, – як подає у своєму дослідженні Микола Аркас, – у 1664 році Поляки, під проводом Чарнецького, захопили на якийсь час Суботів, і Чарнецький той звелів викинути з домовини кістки ненависного Полякам Хмельницького, що так завзято боровся за волю народу Українського” [2, с. 213].

В “Історії Русів” з приводу вищезазначеного наводиться наступне: “...на сьомий рік по його смерті, як упали були в Задніпровську Малоросію Турецькі війська з Султаном їхнім Нурадином, Поляки, що з ними злучилися, напавши на містечко Суботів, зруйнували його дощенту, і кості Хмельницького, викопавши з гробу, спалили разом із церквою та монастирем тамтешнім, і тим скінчили варварську свою і підлу над мертвим помсту” [12, с. 191].

Михайло Максимович у своєму дослідженні фіксує щодо цього випадку наступне: “На седьмом году после Богдана, когда Ян Казимир, оманувший царя Алексея договором Виленским, проходил войной от Днепра вверх по Десне, воевода его, Чарнецкий, опустошая Чигиринское

Стефан Чарнецький. Художник Бродеро Матісен. 1659 р.

староство, не пощадил и костей Богдановых в горобнице церковной... “А Чарнецкий (говорит Черниговская летопись), Бужин и Суботов спалил, и там в Суботове, тело старого Хмельницкого и Тимоша, сына его, забитого под Сочавою, казал с гробов (с церкви, що в **рынку**) выкинути на попелище” [21, с. 243].

Лаврентій Похилевич в своїй книзі, виданій у 1864 р., з приводу праху Богдана Хмельницького пише наступне: “Каждый русский путешественник, которого случай приведет в эту убогую церковь, пусть поклонится с благовением месту за столбом с южной стороны, близ выхода из церкви. Здесь короткое время покоились бранные остатки великого Богдана и сына его Тимофея, под мраморным памятником, с приличными надписями, пока святотатственная рука злодея, к стыду власти, которой он служил, не извлекла их оттуда, чтобы наругаться над прахом того, кто при жизни своей, до самых оснований поколебал искусственное здание езуитского государства. Мраморный памятник и надписи уничтожены Чарнецким доселе не восстановлены” [29, с. 522–533].

Іллінська церква в Суботові. Фото 1905 р.

Іван Крип'якевич з цього приводу пише: *“Невідомо, чи труна Богдана Хмельницького залишалася на місці поховання. У “Чернігівському літописі” XVIII ст. було вміщено відомості, що 1664 р., коли польсько-шляхетські війська захопили Чигирин, за наказом Стефана Чарнецького тіло Богдана і тіло його сина Тимоша були видобуті і викинуті з домовини”* [15, с. 336].

Викидання тіл Богдана Хмельницького і його сина Тимоша не підтверджується документами і не вважається достовірним, – саме на цьому акцентують увагу Іван Крип'якевич [15, с. 336], а також Валерій Смолій і Валерій Степанков [30, с. 595].

У 1995 р. Валерій Смолій і Валерій Степанков у своєму фундаментальному виданні зазначали: *“На жаль, історична наука ще неспроможна відповісти на запитання про місцезнаходження праху великого гетьмана. За Чернігівським літописом, у 1664 р. С. Чарнецький спалив Суботів і наказав дістати тіла Б. Хмельницького та його старшого сина Тимоша з трун й викинути на попелище. Проаналізувавши цю версію, І. Крип'якевич дійшов до висновку про її недостовірність”* [30, с. 595].

Проаналізувавши ряд надрукованих у свій час досліджень, присвячених життєвому шляху гетьмана Богдана Хмельницького, констатуємо наступне. Проаналізовані нами праці таких дослідників, як М. Аркас, М. Костомаров, М. Максимович, Л. Похилевич, М. Грушевський, І. Крип'якевич, В. Смолій і В. Степанков, подають інформацію про напад польсько-шляхетського загону Стефана Чарнецького на Суботів у 1664 р. і ймовірне здійснення наруги над могилою Богдана Хмельницького та його сина Тимоша, посилаючись виключно на Чернігівській літопис, який був надрукований у XVIII ст.

Кілька слів про Літопис Григорія Грабянки та Чернігівський літопис. **Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки** – козацький літопис другої половини XVII – початку XVIII ст., складений гадяцьким полковником Григорієм Грабянкою. За ним, а також за літописами Самовидця і Величка закріпилася назва “козацькі літописи”.

Відповідно до свого завдання – звеличення Богдана Хмельницького і його доби – Грабянка написав твір складною, стилізованою під церковнослов'янську, українською книжною мовою того часу. Описує історію з часів виникнення козацтва і до 1709 р. [41].

Чернігівський літопис – це умовна назва пам'ятки козацького літописання XVII–XVIII ст. Зберігся у чотирьох списках. У творі розповідається про події української історії 1587–1768 рр. – козацько-селянські повстання XVI–XVII ст., Визвольну війну, Руїну, змальовано найвідоміші історичні постаті, описано стихійні лиха, епідемії тощо. За характером викладу, стилем, мовою Чернігівський літопис дуже близький до праці Самовидця [36].

Слід зазначити, що у Літописі Самовидця відсутня згадка про напад загону С. Чарнецького на Суботів у 1664 р. і плондрування могил Хмельницьких. Лише є згадка про те, що у 1664 р. *“...Чарнецький оставил гарнизони в крепостях Чигирина, Корсуня и Белой Церкви”*. Цікавий факт, що в цей же рік, як свідчить Літопис Самовидця, Стефан Чарнецький загинув: *“В этом же году Чарнецкий взял Стеблев и отдал его татарам, пытался захватить Ставища, но получил отпор и в бою погиб”* [20, с. 110]. В примітках до Літопису Самовидця зазначається, що С. Чарнецький помер по дорозі на сейм в Польщі у Дубно у 1665 р. [20, с. 163].

Чи встиг Стефан Чарнецький повідомити хоч у якомусь листі, чи донесенні польським властям, чи в якомусь іншому листуванні про здійснений ним факт наруги над могилою і тілом гетьмана Богдана Хмельницького та його сина в Суботіві, до сьогодні є таємницею. Тому ми можемо лише припускати, що в Чернігівський літопис та Літопис Григорія Грабянки могла свідомо (?) за чиєюсь вказівкою потрапити вигадана (?) інформація про напад карального загону на Суботів і знищення могил Богдана і Тимоша Хмельницьких,

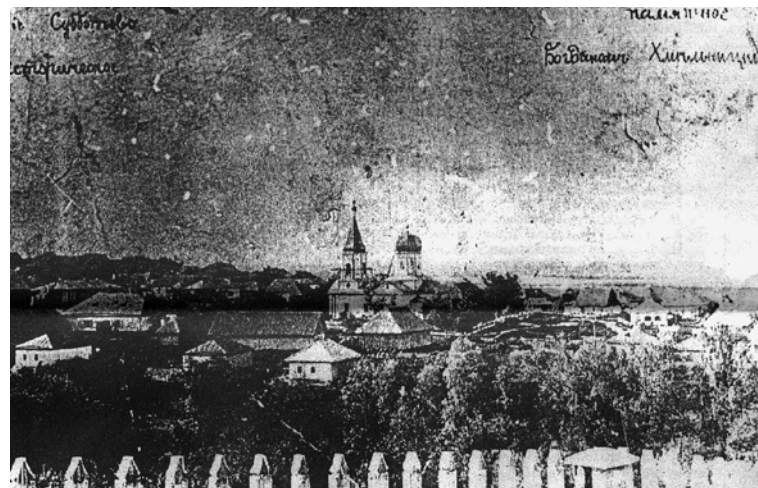
Тиміш Хмельницький

яке на століття збило дослідників з правильного напрямку пошуку місця поховання великого державотворця України та запустило в інформаційний простір неправдиві, на нашу думку, відомості, які використовувало в своїх дослідженнях не одне покоління істориків.

Сучасні дослідники, в тому числі і автор цієї статті, із застереженням ставляться до версії наруги над могилою гетьмана Богдана Хмельницького у 1664 р. Наприклад, скептично до версії плундрування домовини гетьмана Богдана Хмельницького ставиться і сучасний львівський історик Тарас Барабаш: *“По-перше тому, що навіть у ті воєнні часи існував неписаний кодекс військової етики, за яким, до прикладу, не вбивали (за нечастим випадком) тих, хто складав зброю під час битви, і давали можливість викупити себе з полону. Більше того, після битви ховали не тільки загинувших зі свого табору, але й з табору супротивника, віддаючи їм належну шану. По-друге, незважаючи на загальноприйнятті для того часу руйнування та спалення захоплених міст, сіл, фортець, поки не знайдені свідчення про знищення кладовищ або цілеспрямовану наругу над могилами. Чарнецький мав би дотримуватись неписаного військового кодексу, за яким він міг би пограбувати та спалити хутір і замок, але навряд чи вчинив наругу над могилою гетьмана і його сина. Також сумнівно, що Чарнецький мав особисту образу на гетьмана. Так, Богдан Хмельницький свого часу полонив його під Жовтими водами, але згодом відпустив до Чигирини без будь-якої кривди, образ і за традицією надав можливість відкупитись від полону”* [3, с. 239].

ВЕРСІЇ І ЛЕГЕНДИ ПРО ПОХОВАННЯ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ЗА МЕЖАМИ ІЛЛІНСЬКОЇ ЦЕРКВИ

Михайлівська церква в Суботіві (фото 1912 р.).
Зруйнована у 30-х рр. XX ст.

П'ятий блок питань: ВЕРСІЇ І ЛЕГЕНДИ ПРО ПОХОВАННЯ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ЗА МЕЖАМИ ІЛЛІНСЬКОЇ ЦЕРКВИ. ХТО ЗАПУСКАВ ВЕРСІЇ, КОЛИ І ДЛЯ ЧОГО?

Вже з XIX ст. почали розповсюджувати різні версії про те, що вірні козаки Богдана Хмельницького в день його похорон підмінили його тіло і похоронили в іншому місці. Одні гадають, що прах гетьмана поховали біля Іллінської церкви на погості (цвинтарі – В. Л.), інші – що перенесли його і поховали в склепі під Михайлівською церквою в Суботові чи, навіть, – у Холодному Яру. А доказів не було і досі немає. Тоді ж, які причини спонукали до виникнення різних легенд і переказів? Як зазначає краєзнавець П. Соса, “дослідження документів Черкаського обласного державного архіву, матеріали обласного краєзнавчого музею та різних історичних джерел показують, що ці легенди здебільшого народжувалися на Черкащині і, насамперед, у Чигирині та Суботові, можливо в навколишніх селах. **До цих легенд причетний і церковний літописець, священник Суботівської Михайлівської церкви Марко Грушевський.** Він прагнув перекреслити історичне значення Іллінської церкви і зробити славу своїй, Михайлівській. З цією метою він хотів переконати жителів Суботова спорудити на місці існуючої тоді дерев'яної Михайлівської церкви нову, кам'яну, а Іллінську церкву зовсім закрити і зробити з двох приходів – один, у новій Михайлівській церкві імені Богдана Хмельницького.

Але, як свідчить член Чигиринського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва священник Олексій Єфимович у 1922 році, спроба Марка Грушевського не мала успіху, і жителі Суботова його не підтримали. Незважаючи на провал свого задуму, церковний літописець, щоб захистити свої позиції, пішов на інший захід. Він заявляє у своєму літопису, що Богдана Хмельницького поховано саме в Михайлівській церкві. Це ствердження він записує як спогади від імені суботівського жителя Маркіяна Бердника. М. Грушевський у своєму літопису безпідставно описав, що начебто

тут лежало тіло сина Богдана Тимоша. Посилаючись на М. Бердника, літописець стверджував, що в церкві було знайдено на глибині 2-х аршин, ще три покійники, а також декілька уламків кам'яної плити з словами: “Тисяча шестисотого року, мая 7 дня” [32, с. 10].

Ось на підставі цих спогадів М. Грушевський робить *упереджені висновки*: під Михайлівською церквою поховано Богдана Хмельницького і його сина Тимоша. Кам'яна плита з датою 1600 року начебто підтверджує, що Михайлівська церква була споруджена раніше Іллінської на 50 років. До цього літописець додає ще й свої догадки про те, що не може бути, щоб козаки тіло свого гетьмана не поховали під Михайлівською церквою, а потім пустили чутку серед людей, що замість тіла Богдана поклали в могилу в Іллінській церкві простого покійника. О. Єфимович 1921 року вирішив перевірити факти, наведені в літопису. Йому вдалося, насамперед, знайти ще в живих М. Бердника. Ознайомившись з текстом церковного літопису, який зберігався в Михайлівській церкві, той страшенно обурився і заявив, що отець Грушевський надто зловживав його ім'ям. Для відродження істини він власноручно написав записку на ім'я

Іллінська церква у Суботові. Початок XX ст.

священника Суботівської Михайлівської церкви Григорія Кривенка 4 грудня 1921 року, в якій повідомив, що копаючи в той час канаву під фундамент церкви, він виявив багато кісток із старих могил. У жодній з них М. Бердник не знайшов ні шаблі, ні шпор, або ж іншої зброї, про що написав М. Грушевський. Ніяких свідчень про знаменитих покійників Бердник під старою церквою не знаходив. Про Тимоша він нічого не чув і не знає. Про самого Богдана він пише, що в Суботіві з давніх часів люди говорять, що гетьман побудував Іллінську церкву і під нею був похований, і що поляки викопали його з могили і на перехресті шляху спалили і вистрелили його прах з гармати. М. Бердник також засвідчив, що він знайшов під жертвником старої церкви закладний камінь 1793 року з приписом: “Ктитор Гребенюк”, а під підлогою церкви знайшов уламок надмогильної (а не закладної) плити з написом “1600 года, мая 7 дня” і відламану букву “К”. Інші факти, записані в літопису, були придумані Марком Грушевським [32, с. 11].

На Чигиринщині до цього часу, як свідчить Тарас Березовець, “ходять легенди, записані ще в XIX ст., про те, що труну гетьмана напередодні нападу польських військ у 1664 р. було врятовано й перепоховано в підземних ходах Суботівського замку” [3, с. 238].

У 2006 р. істориком Назаром Лавріненком була запропонована версія, яка базується на народних легендах, щодо можливого поховання гетьмана Богдана Хмельницького на так званій Семидубовій горі біля с. Івківці Чигиринського району Черкаської області [18, с. 14].

РОЛЬ КЕРІВНИКА КОНТРРОЗВІДКИ ЧАСІВ ГЕТЬМАНУВАННЯ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ЛАВРІНА КАПУСТИ В БУДІВНИЦТВІ ІЛЛІНСЬКОЇ ЦЕРКВИ

**Лаврін Капуста,
городовий отаман м. Чигирин.
Картина народного художника України
Данила Нарбута. 1989 р.**

Шосте питання: РОЛЬ КОЗАЦЬКОГО ВІЙСЬКОВОГО ДІЯЧА, ЧИГИРИНСЬКОГО І СУБОТІВСЬКОГО ГОРОДОВОГО ОТАМАНА, КЕРІВНИКА КОНТРРОЗВІДКИ ЧАСІВ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО І ВІРНОГО ДРУГА ГЕТЬМАНА ЛАВРІНА КАПУСТИ В БУДІВНИЦТВІ САМЕ ІЛЛІНСЬКОЇ ЦЕРКВИ В СУБОТОВІ (МОЖЛИВО – І КРИПТИ).

Одним з найбільш довірених козацьких ватажків і найближчих соратників Богдана Хмельницького був Лаврін Капуста. Він належав до “стародавнього козацтва” і до початку Української національної революції середини XVII ст. був у складі реєстрових козацьких полків. У 1649 р. Богдан Хмельницький призначив його отаманом Суботівської сотні [19, с. 113–114]. На цій посаді Лаврін Капуста залишається до кінця земного життя гетьмана Богдана Хмельницького. У “Реєстрі Війська Запорозького 1649 р.” Лаврін Капуста згадується “в елітному підрозділі елітної військової частини – в Осавульському курені Чигиринського полку” [7, с. 71]. Подаємо нижче коротку біографію Лавріна Капусти, написану Юрієм Мициком.

КАПУСТА Лаврін (р. н. невід. – п. після травня 1657 р.) – державний і військовий діяч, дипломат. Походив, очевидно, з козацького роду. Був реєстровим козаком і разом з реєстровцями в квітні 1648 р. приєднався до Б. Хмельницького. Очевидно, брав участь у Жовтоводській битві 1648 р. і Корсунській битві 1648 р., потім у складі військ наказного гетьмана М. Кривоноса вів бої на захід від м. Біла Церква. Як полковник брав участь у битві під Старокостянтиновом (вересень 1648 р.). Під час визволення Галичини 1648 р. керував загонами, які вели бої на перемишльському напрямі. Дані про перебування Капусти на посаді гадяцького полковника 1648 – 1649 рр. не знаходять підтвердження. В лютому 1649 р. призначений Б. Хмельницьким чигиринським городовим отаманом (на цій посаді перебував 1649–1653 рр., 1655–1657 рр.), був також суботівським городовим отаманом. Відомо про дім Капусти, який стояв у Городку на Чернігівщині (1651 р.). Виконував важливі адміністративні, розвідувальні,

судові, дипломатичні та поліцейські доручення, зокрема, саме він арештував за наказом гетьмана полк І. Федоровича, котрий здав м. Сучава (нині місто в Румунії) молдовському господареві Г. Стефану. У 1653 р. брав участь у прийомі московських дипломатів І. Фоміна, а пізніше – Р. Стрешньова, у вересні 1653 р. був на чолі українського посольства до Москви, ймовірно, саме він очолив і друге посольство, яке вело переговори під час роботи Земського собору (1653 р.). Наприкінці 1653 – поч. 1654 рр. брав участь у прийомі посольства Російської держави на чолі з В. Бутурліним, у січні 1654 р. був серед учасників Переяславської ради 1654. Приймав австрійське посольство на чолі з П. Парчевичем у 1657 р., після чого був направлений Б. Хмельницьким до м. Стамбул для переговорів з султаном Мегмедом IV. У середині травня 1657 р., перебуваючи в Стамбулі, захворів. Подальша доля невідома [44].

Чому для нас в контексті пошуку поховання гетьмана Богдана Хмельницького цікавий Лаврін Капуста? По-перше, це професійний контррозвідник, по-друге, вірний сподвижник і друг Богдана Хмельницького, якому гетьман довіряв найпотаємніші свої плани і задуми та доручав найделікатніші особисті справи. По-третє, саме він, будучи суботівським городовим отаманом, контролював будівництво Іллінської церкви. Дослідник Суботова Віктор Гугля з цього приводу пише: “...коло обов’язків суботівського городового отамана було широке: ремонт старих укріплень і будівництво нових (наприклад, суботівська Іллінська церква почала будуватись у 1653 р., а до цього часу треба було провести значні підготовчі роботи)” [7, с. 71–72].

З цього приводу можемо припустити (гіпотеза!), що будівництво крипти (чи нижнього храму), в якій планувалось ховати представників роду Хмельницьких, проходило під пильним оком професійного контррозвідника Лавріна Капусти.

Що таке крипта? Крипта (від дав.-гр. κρυπτή – критий підземний хід, тайник) – у середньовічній західноєвропейській архітектурі одне або кілька підземних склепінчастих приміщень, розташованих під вівтарною і хоральною частинами

храму, які слугують для поховання та виставлення для шанування мощей святих і мучеників. Інша назва крипти – нижній храм [16].

Як зазначає дослідник біографій відомих українських розвідників О. Скрипник, “коли у липні 1657 року помер Богдан Хмельницький, Лаврін Капуста в умовах суворой конспірації здійснив ще одну, чи не останню в своєму житті таємну операцію. На наступний день після похорону він забрав тіло з Іллінської церкви у Суботіві, де воно за останньою волею небіжчика було поховане поруч із сином Тимошем, і перепоховав у печері у горі біля Чигирина, щоб навіть над мертвим козацьким отаманом ніхто не зміг поглумитися. Принаймні, так ідеться у одній з легенд, бо до сьогодення дня точне місце поховання Б. Хмельницького невідоме, як і не знайдено його прах.

Сам Лаврін Капуста ще раніше, у середині травня 1657 року, нібито тяжко захворів під час перебування у Стамбулі. Можливо, хвороба була дійсно серйозною і згодом призвела до смерті. Та документальних свідчень про це не збереглося. Лише в деяких джерелах, де наводиться його біографія, зазначається: “рік народження невідомий, дата смерті – після травня 1657 року” [42].

Після смерті гетьмана Богдана Хмельницького про діяльність Лавріна Капусти, цього талановитого козацького

Види крипт

ватажка і дипломата, в історичних джерелах більше не згадується. Тут ставимо (без домислів) великий знак запитання.

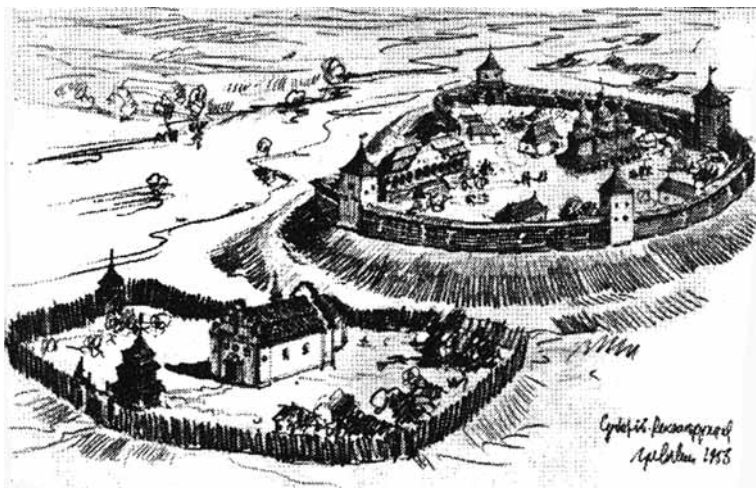
Як бачимо, досить обмаль інформації про роль Лавріна Капусти у будівництві Іллінської церкви. А її відсутність породжує багато різних міфів і легенд. А запитання для дослідників залишаються. Коли споруджувалась (мурувалась) крипта? Під час будівництва Іллінської церкви ще за життя Богдана Хмельницького та під його керівництвом, чи після його смерті протягом місяця? І чи взагалі споруджувалась?

До речі, якщо проаналізувати великий масив різного роду літератури, присвяченої Чигиринщині, і, зокрема, Іллінській церкві, то виникає ще одне запитання, яке ми свідомо, керуючись метою цього видання, не виносимо в окремий проблемний блок – це рік спорудження церкви. **Незрозуміло, звідки взялось датування побудови церкви 1653 роком?** До речі, цей рік з’являється в літературі саме у радянські часи. Як зазначає відома дослідниця історії Іллінської церкви в Суботіві Надія Кукса: і Мельхіседек Значко-Яворський (православний церковний діяч, архімандрит, бл. 1716–1809), і клірові відомості Іллінської церкви кінця XVIII – початку XX ст., та й пам’яткоохоронні документи перших років нової влади (1920-ті рр.) – датою будівництва церкви подають 1651 рік.

Лаврін Капуста: отаман “ангелів смерті”.
Малюнок взято з сайту “На скрижалях”

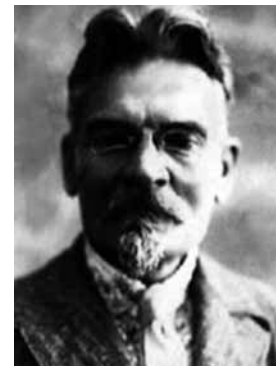
ПРОФЕСІЙНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ІЛЛІНСЬКОЇ ЦЕРКВИ ТА ПРИЛЕГЛОЇ ДО НЕЇ ТЕРИТОРІЇ

Суботів у часи Богдана Хмельницького.
Реконструкція архітектора Г. Логвина. 1953 р.

Сьомий блок питань: ПРОФЕСІЙНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ІЛЛІНСЬКОЇ ЦЕРКВИ ТА ПРИЛЕГЛОЇ ДО НЕЇ ТЕРИТОРІЇ. Що вдалось дізнатися професійним археологам під час досліджень Іллінської церкви в Суботові у 1921–1922 рр., 1970 р., 1971 р., 1973 р., 2005–2006 рр.? Наскільки наблизили суспільство до розкриття таємниці поховання великого державотворця України георадарні дослідження Іллінської церкви у 2018 р. і 2019 р.? Виклад матеріалу з приводу вищезазначеного побудуємо у хронологічній послідовності.

1921–1922 рр. У ці роки у документах, які зберігаються в Державному архіві Черкаської області (фонд № Р-131) та стосуються діяльності окружного Комітету по охороні пам'ятників старовини, мистецтва та природи, зафіксовано матеріали про пошуки місця поховання гетьмана Богдана Хмельницького археологом Г. Стеллецьким. У звіті, який надсилався по службовій інстанції його головою О. М. Олександровим про роботу комітету за період з 1 липня 1923 р. по 1 жовтня 1924 р., фіксується наступне (збережено правопис джерела – В. Л.): “Потім необхідно повідомити, що в 1922 році Гнатом Яковичем Стелецьким у Суботові, коли ще Чигиринщина не була приєднана до Черкащини, провадилися розкопки як самої Богданової церкви, так і біля неї для відшукування нібито костей Богдана Хмельницького. Якись кості, нібито попалені він знайшов, демонстрував їх на лекції в Чигирині як кості Богдана Хмельницького й зараз він їх має у себе в Москві, нашиті на тканину (картон). Крім цього, Стелецький забрав з собою з Суботівської церкви мідяну дошку, яка була над могилою гетьмана з написом про його поховання, залишив у стіні зруйноване місце. Суботівські громадяни звертаються до представників комітету про повернення цієї дошки

Археолог
Гнат Стелецький
(1878–1949)

Стелецьким. Комітетом прийнято з приводу цього засоби щодо повернення дошки, але вона ще не повернута і запрошено Стелецького, що то у нього за кості Богдана Хмельницького і що він думає з ними робити, але відповіді від нього не одержано” [34, с. 4].

“В 1921 році Гнат Якович Стелецький, який називав себе професором і головою наукової експедиції по дослідженню з археологічного боку Чигиринщини, в с. Суботово, в Іллінській церкві, будованій гетьманом Богданом Хмельницьким в 1651 році, робив археологічні дослідження з метою з’ясування місця поховання Б. Х., при чому зазначений т. Стелецький розібрав частиною в самій церкві поміст з правого боку входу, де під помостом у стіні ним знайдено було пусту нішу, а із зовнішнього боку церкви, у вівтарної стіни, ним було відкрито приватну могилу поховання початку минулого століття, де в кутку ним було знайдено якісь попелені кістки, які шановний Гнат Якович признав за кістки Богдана Хмельницького. Вирішивши, що поховання гетьмана в самій церкві під помостом зараз нема, т. Стелецький зняв мідяну дошку з написом про поховання в церкві Б. Хмельницького, залишив на стіні обідране місце, кістки нашив на картон і все це, як дошку, так і картон, забрав з собою” [34, с. 4].

Жителі села Суботів протягом 1920-х років звертались до вищих інстанцій з вимогою повернути на місце мідну дошку, яку так безцеремонно зідрав Г. Стелецький, але – безрезультатно.

Дії Г. Стелецького, з точки зору сьогодення, скидаються на звичайний авантюризм і просту фальсифікацію заради власного піару [34, с. 4]. Але це були перші (1921 рік !) археологічні дослідження, які проводив професор Української академії наук Г. Стелецький. До речі, Г. Стелецький не копав у церкві взагалі. Не проводячи розкопки під підлогою, а лише знявши шар штукатурки зі стіни, Г. Стелецький зробив висновок, що тут поховання гетьмана ніколи не було, та й не могло бути [10, с. 11]. Г. Стелецький, ймовірно, хотів побачити в стіні вхід до поховальної споруди, але не знайшов його.

У 1953 р. експедицією Інституту історії і теорії архітектури Академії архітектури Української РСР на чолі з архітектором

і мистецтвознавцем Г. Логвином здійснено перші історико-архітектурні дослідження Іллінської церкви.

Г. Логвин провів дослідження церкви шляхом зовнішнього зондування її фундаментів. Безпосередньо в Іллінській церкві Г. Логвин не копав.

У 1970–1972 рр. експедиція Інституту археології АН Української РСР проводила архітектурно-археологічне обстеження Іллінської церкви в Суботові. Дослідження проводили Р. Юра, М. Кучера, П. Горішний. Археологічні дослідження безпосередньо у будівлі Іллінської церкви велися експедицією Р. Юри у 1970 р. та П. Горішнього у 1971 р. [10, с. 12].

У 1970 р. експедицією під керівництвом Р. Юри проведені дослідження у наві (розкоп №1 з прирізками) та повністю розкопана апсида церкви до рівня материка. Розкоп №1 був закладений Р. Юрою 14.07.1970 р. (за щоденником Р. Юри 1970 р.). Розкоп мав розміри 8,9 x 2,6 м і проходив повз колони, які підтримують хори, від північної стіни до символічної плити Богдана Хмельницького. Тому вирішили поглиблювати розкоп лише на північ від плити, залишивши перед нею приступку шириною 1 м (починаючи з глибини 0,4 м). Розкоп був прокопаний на глибину 1,65–1,77 м, поблизу фундаменту північної стіни знайдено два і частина труни третього чоловічого поховання в дерев’яних домовинах. Перше від північної стіни поховання виявлене на глибині 1,45 м, друге – на 1,6 м. Очевидно, що для розкопок третього поховання дослідникам

Архітектор
Григорій Логвин
(1910–2001)

Археолог
Роман Юра
(1927–1977)

Археологічні розкопки в Іллінській церкві у 1970 р.
Зі звіту Романа Юри [10]

довелося прирізатись у простір між виступом північної стіни і північною колоною. На одному з кістяків збереглися залишки шовкового пояса, який датує це поховання XVII ст. Крім того, в розкопі виявлені залишки наземного житла XI ст., яке загинуло в результаті пожежі. До розкопа № 1 були також прирізані дві ніші біля південної колони для з'ясування глибини її фундаменту (яка виявилася рівною 1,7 м) [10, с. 12–13].

До речі, – як вказує кандидат геологічних наук Ксенія Бондар, яка досить ретельно і фахово проаналізувала і звіти, і щоденник Романа Юри, – розкоп №1 був прокопаний на глибину 1,65 – 1,77 м, з західного боку, перед символічною плитою Богдана Хмельницького, Юра залишив приступку шириною 1 м. Тобто, це місце і місце під плитою ніколи до сьогодні не досліджувались археологами [10, с. 20].

Роман Юра у своєму звіті про роботи 1970 р. та Павло Горішній у власному звіті 1971 р. зазначають, що в розкопі № 2 простежено рівень давньої підлоги церкви, який залягав на 0,5 м нижче від сучасного. В нижній частині північної стіни вівтаря виявлено вентиляційний канал, який свідчить, що давня підлога церкви була дерев'яною. Вентиляційне віконце відкрито окремим шурфом і зовні церкви. У вівтарі відкрито глибоку яму невідомого походження, яка була засипана вапняним розчином, каменями та уламками цегли XVII ст. Серед будівельного сміття знайдено уламки престолу, що був закладений під час спорудження церкви. Рівень материка становив 1,85 м, яма була прокопана до глибини 2,4 м, ймовірно, шукачами скарбів [10, с. 15].

У 1971 р. експедицією під керівництвом Павла Горішнього досліджені площі біля північної та південної стін, що поблизу вівтаря, а також в центральній частині церкви. Після зняття старої підлоги, покладеної ще в XVII ст., дослідники

Археолог
Павло Горішній
(1928–2018)

побачили, що з південного боку біля стіни, починаючи від вітваря, поли були спилені, можливо – для копання ями під поховання [10, с. 15]. **Опрацювавши звіти археологічних досліджень, які провів П. Горішній у 1971 р., група вчених у 2019 р. піддала їх критиці, виявивши в них ряд сумнівних тлумачень і висновків.** А саме: “1). П. Горішній вказує, що глибина розкопу № 4 досягла 2,8 м (від рівня підлоги?), а зріз фундаменту був зафіксований на глибині 2,95 м. Така сама глибина зрізу фундаменту, але від рівня денної поверхні зовні церкви вказана Г. Логвином у 1953 р. При цьому він робив зондажі в умовах, коли цоколь церкви був повністю засипаний землею. Висота карнизу цоколя зовні церкви відповідає висоті нижнього карнизу колон всередині церкви, а він на 0,59 м був і є вище підлоги. Тобто, П. Горішній мав спостерігати глибину фундаменту $2,95 - 0,59 = 2,36$ м. 2). Викликає сумнів зафіксований П. Горішнім факт наявності підлоги XVII ст.

Археологічні розкопки в Іллінській церкві у 1971 р. Зі звіту Павла Горішнього [10]

під підлогою XIX ст. (1869 р.?), адже Роман Юра ніяких залишків старої підлоги в церкві не фіксував, хоча щоденник свій вів дуже ретельно. 3). Неабиякий сумнів викликає можливість витягнення через пролом (фотографія якого представлена у звіті дослідників), домовини з тілом. Кістка і шматок матерії, знайдені в проломі (на думку сучасних дослідників – В. Л.), швидше занесені туди з цвинтарною землею. Походження самого пролomu вимагає пояснення” [10,

с. 16–17]. До речі, проломи у східній частині південної стіни, відкриті Павлом Горішнім у 1971 р. всередині церкви, ніколи не досліджувались зовні [10, с. 20]. Як бачимо, звіт про розкопки 1971 р. містить кілька сумнівних тверджень, які стосуються, зокрема, глибини фундаменту північної стіни, наявності підлоги XVII ст., походження пролomu у південній стіні.

Отже, під час розкопок усередині Іллінської церкви на початку 1970-х років, – як зазначають Валерій Смолій і Валерій Степанков, – “було виявлено п’ять чоловічих поховань, датованих, за висновками антропологів, XVII ст. З’ясовано, що один із похованих помер у віці понад 60 років, інші – понад 40 років. Біля вітваря, в південно-східній частині храму, відкрито одну яму, яка дає підстави припустити, що це – пограбоване і викинуте поховання (про це свідчать пролом у фундаменті церкви, залишки на дні ями решток домовини й знайдена кістка з чоловічого скелета)” [30, с. 595]. Тому, як зазначають згадані вище історики, одержані на початку 70-х рр. XX ст. “результати дослідження не дають змоги достеменно висвітлити питання про місце збереження праху гетьмана” [30, с. 595].

Ретельно проаналізувавши звіти археологічних експедицій 1970–1971 рр., ми порахували, що насправді було виявлено в Іллінській церкві не п’ять поховань, а чотири поховання і одна яма, виявлена П. Горішнім. А у виданні С. Кілессо “Архітектурні та мистецькі скарби Богданового краю” [13] наводиться помилково зроблене, на нашу думку, креслення з трьома похованнями – та ще й не на розкопаних у свій час місцях.

2005–2006 рр. Знову повернулись археологи досліджувати внутрішню частину Іллінської церкви в Суботіві у 2005–2006 р. У серпні 2005 р. розвідувальною експедицією Інституту археології НАН України під керівництвом Надії Шевченко з використанням сучасного пошукового обладнання було проведено ультразвукове обстеження південної і південно-західної стіни, і в місцях “потовщення” знайдено ознаки порожнин, які ведуть до південної стіни, вздовж якої виявлені ознаки порожнини на глибині 10–13 м, а глибина власне порожнин сягає 2,5–5 м [17, с. 30]. Як зазначає

Дослідниця історії
Іллінської церкви в
Суботіві Надія Кукса
(1964 р. н.)

сучасна дослідниця історії церкви-усипальниці в Суботіві Надія Кукса, *“отримані результати обстеження дають змогу стверджувати, що підземні ходи, що ведуть від церкви до садиби Хмельницьких, все ж таки існують”* [17, с. 30–31].

Також дослідження під керівництвом Надії Шевченко у 2006 р. зафіксували, що південна стіна майже на метр довша за північну, і це при тому, що точність архітектурних елементів, які повторюються, дорівнює 1 см. Окрім цього, південна стіна зміщена всередину храму майже на 20 см [25, с. 428].

Бурінням ґрунту навколо церкви піднято з глибини 9–10 м фрагменти цегли XVII–XVIII ст., що вказує на існування під церквою підземної споруди. Дослідження археологічного шурфу виявило тут наявність кольорових металів на рівнях, значно нижчих від рівня фундаменту церкви. Але, на жаль, дослідження на рівні 2,80 м довелося припинити [46, с. 133].

Археологічні розкопки в Іллінській церкві у 2006 р. [10]

Археолог
Надія Шевченко
(1953 р. н.)

Отже, і дослідження 2005 р. не дали змоги з'ясувати місце поховання Богдана Хмельницького. Вчені в черговий раз із впевненістю заявили, що в даний час у приміщенні Іллінської церкви його немає. Не зважаючи на сенсаційні результати, *“роботи були зупинені через загрозу руйнування храму”* [25, с. 428].

Зауважимо, що за останнє десятиліття стали поширюватися мало не міфічні оповіді, що нібито під час цих археологічних розкопок у Іллінській церкві було виявлено чи то тунель, чи то підземний хід, який вів під церкву та який був залитий нібито бетоном, нібито з обґрунтованою метою збереження церкви від можливого руйнування. Але документів щодо цього нами не було знайдено. Дуже схоже на те, що їх взагалі не існує. От вам і нова легенда вже у XXI сторіччі!

2018–2019 рр. Новий етап пильної уваги дослідників до встановлення місця можливого поховання Богдана Хмельницького в Іллінській церкві в Суботіві розпочався у жовтні 2018 р. За період із жовтня 2018 р. по березень 2019 р. археолого-геофізичною групою Київського національного університету імені Тараса Шевченка у складі Руслана Хоменка, Анатолія Чернова, Ксенії Бондар за участі незалежного дослідника Івана Ільчишина та за сприяння завідувачки відділу “Суботівський історичний музей” Національного історико-культурного заповідника “Чигирин” Надії Кукси, на замовлення громадської організації “Фонд Великий Лях” (голова – Павло Костенко) всередині Іллінської церкви в Суботіві та на прилеглий до неї території проводились кілька серій геофізичних

Геофізик
Ксенія Бондар
(1980 р. н.)

досліджень, виконаних методами георадіолокації (георадарні вимірювання, GPR-ground penetrating radar) та томографії електричного опору на постійному струмі (електротомографія, ERT – electric resistivity tomography) [10, с. 3].

Після ретельної обробки та комплексної інтерпретації геофізичних даних сукупно з історичними відомостями групою дослідників визначені місця, де може знаходитись поховальна споруда гетьмана Богдана Хмельницького, окреслені перспективні напрямки подальших археологічних досліджень, важливих для встановлення історичної правди.

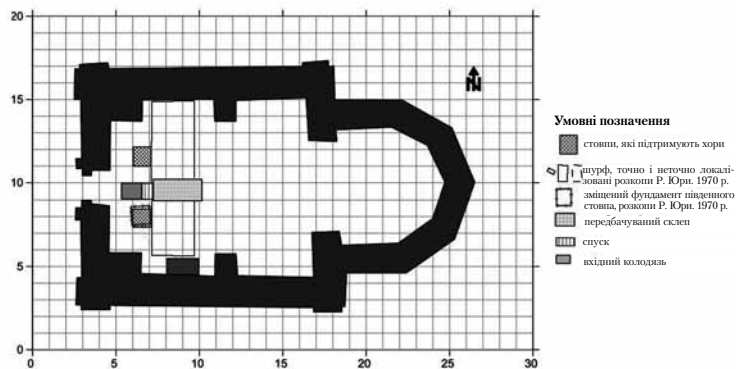
Згаданою вище археолого-геофізичною групою Київського національного університету імені Тараса Шевченка проведено серію вимірювань, обробку та інтерпретацію геофізичних даних, отриманих методом георадіолокації за допомогою приладів VIY-3-300 з медіанною робочою частотою 300 МГц, VIY-3-125 з медіанною робочою частотою 125 МГц, VIY-3-500 з медіанною робочою частотою 500 МГц, в Іллінській церкві в Суботові [10, с. 43–44].

Виконання вимірювань в Іллінській церкві з георадаром VIY-3-500. 2019 р. [10]

В результаті проведених вимірювань, обробки та інтерпретації даних, отриманих методом георадіолокації, методом томографії електричного опору, методом аерофотознімання з БПЛА, а також після опрацювання фондових та архівних матеріалів, які стосуються попередніх археологічних досліджень і реконструкцій Іллінської церкви в Суботові та на прилеглий до неї території, встановлено наступне.

“1. Про можливі місцезнаходження поховальної споруди Б. Хмельницького. А) Згідно з метрикою Іллінської церкви від 1888 р., за межами церкви, з її південного боку, біля середньої напівколонни, трохи на захід, знаходиться склеп Богдана Хмельницького, закиданий сміттям під час реконструкції 1869 р. Б) Найбільш цікавою в контексті пошуків місця поховання Б. Хмельницького є аномалія електричного опору, що знаходиться біля південно-західного кута церкви. Верхня кромка об'єкта знаходиться на глибині 2 м, нижня – на 3,3 м. Довжина на профілі становить близько 2,5 м. Об'єкт може виявитись склепом. Для його точної локалізації рекомендується обстеження території за допомогою металевих щупів. В) По центру західної половини нави за допомогою георадарів простежена аномальна зона на глибині 2,05–2,45 м. Це прошарок товщиною до 40 см, ймовірно, заповнений повітрям. В плані це лінійна аномалія, витягнута у напрямку захід-схід на 3 м в бік вітара при ширині 1,0–1,3 м. Під нею на глибині 3,6–3,9 м є зона підвищеної амплітуди електромагнітного сигналу. Разом вони можуть бути проінтерпретовані як склепіння та підлога підземної поховальної споруди розмірами 3х1,3 м і висотою від підлоги до стелі приблизно 1,6 м, ймовірно, викладеної зсередини цеглою і майже повністю засипаної ґрунтом. Споруда орієнтована по напрямку захід-схід. У прихідній частині церкви, між стовпами, які підтримують хори, наявні ознаки вхідного колодязя поховальної споруди. Г) Біля символічного надгробку Б. Хмельницького також наявна аномальна зона, виявлена за допомогою георадарів. Ця аномальна зона викликає інтерес, адже знаходиться в межах приступки, яку залишив Р. Юра біля символічного надгробка, прокопавши лише 0,4 м. Тобто можна стверджувати, що об'єкт “сидить” у нерушеному культурному шарі. Не виключено, що передбачуваний об'єкт

[10]

відповідає склепу, про який йдеться у метриці церкви 1888 р. Для подальшого неруйнівного вивчення цієї зони необхідно відсунути надгробок та провести вимірювання під ним. 2. Про наявність проходу в південно-західному потовщеному куті з архівних документів, які стосуються реконструкції 1869 р., розкопок 20 ст., реконструкції 1977 р. відомо, що стіни церкви викладені з дикого каменю суцільною кладкою і не містять додаткових дверей чи замуrowаних ходів окрім тих, які існують зараз. Крім того, **Г. Стеллецький у 1921 р. спеціально знімав штукатурку з східного боку західної напівколонни при південній стіні, безуспішно шукаючи легендарних дверей до склепу Б. Хмельницького.** Проведені детальні георадарні дослідження стін не підтверджують наявності проходу у стіні-колоні у південно-західному кутку церкви. 3. Про некопані ділянки в церкві і поза нею. А) Розкоп № 1 Р. Юри був прокопаний на глибину 1,65–1,77 м, з західного боку, перед символічною плитою Б. Хмельницького, він залишив приступку шириною 1 м. Тобто, це місце і місце під плитою ніколи не досліджувалось археологами. Б) Проломи, виявлені П. Горішнім у східній частині південної стіни, ніколи не розкривалися зовні церкви. Їх можна рекомендувати до археологічних досліджень. 4. Про підземні ходи, що ведуть до церкви. У пагорбі Іллінської церкви виявлене одне замулене провалля та три льохи. **Існування підземного ходу від провалля, що у схилі на схід від церкви, до самої церкви геофізично не підтверджено** [10, с. 58–59].

У звіті незалежного дослідника Івана Ільчишина, яке стосується георадарного дослідження навколо церкви, вказується наступне: *“На території, прилеглій до Іллінської церкви, виконаний значний об’єм георадарних досліджень по щільній мережі. Його результати візуалізовані у вигляді горизонтальних зрізів на певних глибинах. На значній глибині від поверхні фіксується велика аномалія під автомобільною дорогою на захід від дзвіниці. За лінійною аномальною зоною, що веде від північно-західного кута церкви в напрямку дзвіниці, передбачається відповідно орієнтований підземний хід. Біля церкви звертає на себе увагу велика (діаметр до 4 м) аномалія, розташована по вісі південної стіни церкви, на південному сході від вівтаря. Вона може бути ознакою підземної споруди”* [11, с. 10].

У травні 2019 р. групою спелео-археологів з Кам’янця-Подільського у складі Павла Нечитайла і Дмитра Тимчука обстежувались підземелля у с. Суботів Чигиринського району Черкаської області. Обстеження проводилось в

Просторова ситуація Іллінської церкви на глибині 5,5 м за георадарними даними. Із звіту Івана Ільчишина [11]

рамках робіт та на підставі дозвільних документів комплексної архітектурно-археологічної експедиції під керівництвом ст.н.с., к.і.н. Лариси Виногородської. **Замовником робіт виступила громадська організація “Фонд Великий льох” в особі голови організації Павла Костенка** [26, с. 3]. Метою дослідження спелео-археологів було проведення дослідження підземних порожнин на пагорбі, де розташована Іллінська церква в с. Суботів, та з’ясувати наявність чи відсутність імовірного зв’язку підземних порожнин зі спорудою церкви [26, с. 3]. **В результаті досліджень спелео-археологів було обстежено 5 об’єктів (чотири льохи і провалля). Зв’язок підземних порожнин зі спорудою Іллінської церкви на даному етапі досліджень не знайшов підтверджень.** У висновках до свого звіту за результатами досліджень Павло Нечитайло і Дмитро Тимчук висувають гіпотезу, що три з п’яти досліджених ними об’єктів можуть бути датовані серединою XVII ст. і пов’язані з замчищем та церквою Богдана Хмельницького. Найімовірніше, споруди були пов’язані з виробництвом та промислом, про що свідчить перепал та кіптява фрагментів стін та стелі. Остаточну відповідь щодо призначення та датування підземних порожнин можуть дати лише комплексні археологічні дослідження [26, с. 12]. Цікавим, як для проведення подальших досліджень, нами вбачається здійснений спелео-археологами висновок про те, що *“єдиним моментом, що потребує уточнень, є незвичний поворот порожнини №2 у південно-західному напрямку, в бік храму. Генеза цього повороту не з’ясована. Він міг з’явитися в результаті вивалу стін та стелі, однак не виключено, що це штучний поворот. Остаточну відповідь щодо наявності-відсутності зв’язку між об’єктом №2 та церквою може дати повна розчистка останнього від завалів та наносів”* [26, с. 12].

Результати досліджень, здійснених в Іллінській церкві та на прилеглій до неї ззовні території у жовтні 2018 р. – березні 2019 р. групою Київського національного університету імені Тараса Шевченка у складі Ксенії Бондар, Руслана Хоменка, Анатолія Чернова за участі незалежного дослідника Івана Ільчишина, були передані кандидату історичних наук,

**Спелео-археологічні дослідження об’єктів біля Іллінської церкви.
Травень 2019 р. [26]**

старшому науковому співробітнику відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАН України Ларисі Виногородській для використання при проведенні розкопок на території Іллінської церкви в Суботіві у 2019 р. за відкритими листами № 060/01746 (форма 1) та № 059/01745 (форма 2) від 11 лютого 2019 р. і Дозволами Міністерства культури України № 22-026/19 від 3 квітня 2019 р. на проведення археологічних розкопок на території Іллінської церкви (XVII ст.) та № 22-027/19 від 3 квітня 2019 р. на проведення наукових археологічних розвідок з правом шурфування на території заповідника та його округи в с. Суботів Чигиринського району [10, с. 3]. Проте розкопки з ряду причин, станом на момент написання цього видання (середина липня 2019 р.), в повному обсязі ще не проводяться.

11 травня 2019 р. при Управлінні містобудування та архітектури Департаменту містобудування, архітектури, будівництва та житлово-комунального господарства Черкаської облдержадміністрації відбулась нарада, присвячена суто проблемі археологічних розкопок в Іллінській церкві в с. Суботів Чигиринського району. Учасники наради узяли до відома звіт з виконання науково-технічної експертизи “Обстеження Іллінської церкви та прилеглої до неї території

в с. Суботів із застосуванням неруйнівних геофізичних методів”, що виконаний Київським національним університетом імені Тараса Шевченка. Також учасники наради прийняли рішення: *“У відповідь на звернення Національного історико-культурного заповідника “Чигирин” від 19.04.2019 р. № 180 – зважаючи на недостатнє вивчення сучасного стану геології ґрунтів та невизначеністю конструктивної спроможності споруди Іллінської церкви, враховуючи необхідність проведення додаткового обстеження будівлі та аналізу проектної документації розробленої в 2006 р. ТАМ “ТАМЮК” (автор Ю. Калашник), та у зв’язку з недостатньо аргументованими висновками та доказами – відхилити прохання в проведенні археологічних досліджень та масштабних глибинних розкопок, у споруді Іллінської церкви, площею 50,0–60,0 м. кв. і глибиною 4,0–5,0 м згідно із листом Інституту археології Національної академії наук України (за підписом ст.н.с. відділу давньоруської та середньовічної археології Виногородської Л. І.)”.*

“Адміністрації Національного історико-культурного заповідника “Чигирин” (Генеральний директор Полтавець В. І.) разом з Інститутом археології ІА НАНУ (ст.н.с. відділу давньоруської та середньовічної археології Виногородська Л. І.) розглянути можливість і підготувати пропозиції на предмет проведення георадіолокаційних та напівінвазійних не руйнівних досліджень методом сканування місць та локацій визначених спеціалістами, при умові розробки та погодження програми виконання відповідних робіт, які унеможливають ґрунтові зсуви схилів та руйнування споруди церкви Святого Іллі в с. Суботів Чигиринського району” [28, с. 6–7].

28 травня 2019 р. в Міністерстві культури України під керівництвом заступника міністра Тамари Мазур відбулася нарада з приводу археологічних розкопок в Іллінській церкві в с. Суботів Чигиринського району Черкаської області, на якій були присутні і археологи, і інвестори, і представники церкви, що орендує історичне приміщення. На нараді вирішили підготувати на належному рівні всеукраїнську науково-практичну конференцію, присвячену Іллінській церкві [45].

Запропоновані (сенсаційні, на наш погляд!!!) наукові гіпотези щодо можливого захоплення і перебування нині праху Богдана Хмельницького в Іллінській церкві викликали неабиякий резонанс серед всеукраїнської громадськості. 04 липня 2019 р. з приводу цього Іллінську церкву в с. Суботів відвідав Блаженніший Митрополит Епіфаній. Предстоятель Православної Церкви України побував у родинному храмі-усипальниці Богдана Хмельницького та

Голова громадської організації “Фонд Великий лях” Павло Костенко знайомить Блаженнішого Митрополита Епіфанія з сучасними науковими гіпотезами щодо місцезнаходження крипти Богдана Хмельницького. 04.07.2019 р. [23]

Блаженніший
Митрополит
Епіфаній взяв
патронат над
пошуком праху
великого гетьмана
України Богдана
Хмельницького
[23]

оглянув всередині церкви місце, де можливе проведення археологічних розкопок з метою знаходження поховання гетьмана Богдана Хмельницького. Блаженніший Митрополит Епіфаній узяв патронат над пошуком праху великого гетьмана [23].

08 липня 2019 р. в Інституті історії України Національної академії наук України у м. Києві відбулась Всеукраїнська науково-практична конференція “Усипальниця гетьмана Богдана Хмельницького: історія, міфи, сучасний стан”, на якій були присутні представники наукових та громадських кіл держави, зокрема, Президент України (2005–2010 рр.) Віктор Ющенко, директор Інституту історії України НАН України Валерій Смолій.

Один з найкращих біографів гетьманів України **Валерій Смолій**, виступаючи на конференції, зазначив: “... На жаль, і до цього часу Українська держава, яка постала завдяки могутній волі та харизмі гетьмана Богдана Хмельницького 370 років тому, не має Пантеону своїх героїв-засновників.... Такі історичні Пантеони мають Італія, Франція, Польща та інші провідні країни світу, а ми – сучасні українці, перебуваємо тільки на початковому шляху створення таких важливих для нашої країни місць пам'яті. Зрозуміло, що місця

Всеукраїнська науково-практична конференція “Усипальниця гетьмана Богдана Хмельницького: історія, міфи, сучасний стан”.
Інститут історії України НАН України. 08 липня 2019 р.

Світлина Є. Букета

пам'яті неможливо створити без проведення ґрунтовних наукових досліджень. Відтак початком практичного втілення ідеї створення Національного Пантеону вважаю максимальне сприяння ініціативам вчених та громадськості щодо локалізації місця поховання Великого Гетьмана, а також її подальшої музеєфікації” [39].

Виступаючи з вітальним словом до учасників конференції, голова громадської організації “Фонд Великий Лях”, народний депутат України, меценат та благодійник **Павло Костенко** сказав: “В Україні зараз немає українського Національного Пантеону, який є основним чинником національного самоствердження. Ми досі часто навіть не знаємо, де поховані великі українці, завдяки яким Україна і сформувалася як держава ще понад 300 років тому. Століттями Російська імперія та СРСР знищували та приховували будь-яку інформацію, яка стосувалася теми національної ідентичності українців. А коли не могла викоринити історичну пам'ять – нав'язувала міфи. Так з'явився Переяславський міф, так вкорінилася думка, ніби тіло Хмельницького спалили. Як наслідок такої пропаганди – ми навіть не знаємо, де поховані українські гетьмани. І сьогодні настав час ці міфи розвінчувати” [39].

Учасники Всеукраїнської науково-практичної конференції прийняли звернення до Міністерства культури України. Подаємо його без змін.

“ЗВЕРНЕННЯ
учасників Всеукраїнської науково-практичної
конференції “Усипальниця гетьмана Богдана
Хмельницького: історія, міфи, сучасний стан”
до української громадськості та
Міністерства культури України

За сприяння та організації Православної Церкви України, Інституту археології НАН України, Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Національного історико-культурного заповідника “Чигирин”, Громадської організації “Фонд Великий Льох”, Центру пам’яткознавства НАН України 8 липня 2019 року у місті Києві на базі Інституту історії України НАН України було проведено Всеукраїнську науково-практичну конференцію “Усипальниця гетьмана Богдана Хмельницького: історія, міфи, сучасний стан”, у якій взяли участь відомі вчені, церковні та громадські діячі, працівники освіти, музеєзнавці та пам’яткоохоронці.

У результаті виголошених доповідей і виступів, а також проведеного обговорення та широкої дискусії її учасники прийшли до таких висновків.

Політика національної пам’яті, яку активно провадить наша держава, вимагає пошуку та відновлення могил видатних діячів України, як в межах нашої країни, так і за кордоном. Адже основним місцем пам’яті кожного народу є могили предків, а ставлення до них суспільства показує як національну зрілість самого суспільства, так і його державотворчий потенціал. З релігійної точки зору, відправлення панахид біля гробу перетворює церкву з меморія у мартирій, що має велике значення в історії України та української духовності.

На жаль, до цього часу наша Українська держава не має Пантеону своїх героїв-засновників. Такі історичні Пантеони мають Італія, Франція, Польща та інші провідні країни світу, а ми – сучасні українці, перебуваємо тільки на початковому шляху створення надзвичайно важливих для нашої країни

місць пам’яті. Зрозуміло, що такі місця пам’яті неможливо створити без проведення ґрунтовних наукових досліджень фахівцями різних галузей.

Із запровадженням християнства за рівноапостольного князя Володимира у 988 році, до Русі-України приходять і традиція християнського поховання. З появою храмів у християнстві виникла традиція й організації поховань у межах храмового простору. Спершу там ховали винятково святих, згодом єпископів та вище духовенство, а далі й привілейованих мирян, ктиторів та донаторів храмів. Вже перший храм України-Русі загальнодержавного значення – Церква Успіння Пресвятої Богородиці (Десятинна церква) був усипальницею для великокняжої родини рівноапостольного князя Володимира. Десятинна церква наслідувала традиції церкви Святих Апостолів у Константинополі, яка була усипальницею візантійських імператорів. Надалі кожен великий князь будував собі церкву-усипальню. Ця традиція була поширена на всій території України, вона перейшла і в Козацьку добу.

Родинні усипальні (склепи, крипти) гетьманів та козацької старшини XVII–XVIII ст. були типовим явищем тогочасної поховальної культури українців. Вони являли собою муровані підземні приміщення, призначені для індивідуального або колективного поховання. Це могли бути склепові поховання – спеціально викопані в церкві чи поряд з нею заглиблення прямокутної форми, обкладені цеглою, побілені. В склеп поміщали труну і накривали поховання зазвичай коробовим склепінням. **У разі, коли храм будувався як усипальня, то під ним облаштовували підземну муровану крипту.** Цю складову поховальної культури козацької старшини можна побачити на прикладі усипалень з похованнями гетьмана Данила Апостола та членів його родини у Преображенській церкві в с. Великі Сорочинці, гетьмана Івана Скоропадського та його дружини Анастасії Скоропадської у Харлампіївській церкві Гамаліївського монастиря, гетьмана Кирила Розумовського у Воскресенській церкві в м. Батурині, родини Лизогубів у Воскресенській церкві в м. Седнів, родини гадяцького полковника Михайла Бороховича в Успенській церкві у с. Лютенька на Полтавищині, стародубського полковника Михайла Миклашев-

Богдан Хмельницький.
З книги: Костомаров М. Богдан
Хмельницький. – К., 1992. –
С. 21

ського у соборі Святого Георгія у Видубицькому монастирі в Києві тощо.

Минуле кожної країни і кожної нації світу ототожнюється в історичній пам'яті поколінь з епохальними подіями, які з плином часу не втрачають своєї актуальності, а також виховного і повчального значення. Такою подією в нашій історії стало створення 370 років тому – у 1649 році – Української козацької держави на чолі з Богданом Хмельницьким. Великий гетьман започаткував нову епоху в боротьбі української нації за незалежність і створення самостійної держави на основі ідеї відродження Князівської Русі-України.

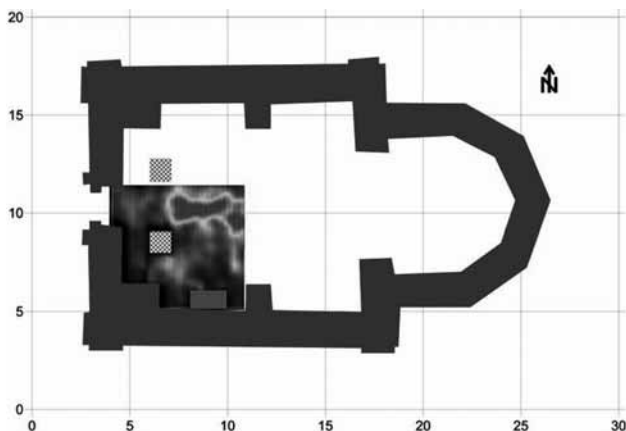
Національно-визвольна війна, яку він очолив, спричинила революційні зрушення в політичній, соціальній, економічній і духовній сферах та докорінно змінила геополітичну ситуацію у Східній Європі. Богдан Хмельницький є батьком-засновником України як такої, що існує і донині. А тому потрібно всіляко вшановувати цю видатну історичну постать й зусиллями українців всього світу створити величний Пантеон його пам'яті

Згідно з історичними джерелами, гетьман Богдан Хмельницький збудував Церкву Святого Пророка Іллі як свою майбутню усипальницю протягом 1651–1656 років. Більше тридцяти років поспіль переймався цією важливою проблемою академік архітектури Сергій Кілессо (1931–2012). Його наполегливі пошуки в архівних установах України, Росії, Польщі сприяли виявленню та залученню до наукового обігу цінних, невідомих досі документів. Одним з них є «Метрика

для получения верных сведений о древне-православных храмов Божих, зданий и художественных предметов с. Субботово Чигиринского уезда», складена вчителем церковно-прихідської школи О. Татаровим у 1888 році. Вона була віднайдена у фондах рукописного відділу Інституту матеріальної культури АН Російської Федерації в Санкт-Петербурзі. Ось у цьому надзвичайно цінному документі сповіщається про існування склепу Богдана Хмельницького.

Можливо, що у цьому склепі, який до сьогодні ще не був досліджений українськими археологами, зберігається тіло гетьмана Богдана Хмельницького. Адже **на сьогодні ні польськими, ні українськими істориками не віднайдено автентичних джерел, які б підтверджували легендарно-літописне свідчення про осквернення усипальниці Богдана Хмельницького в Суботові у 1664 році.** У війську “злого генія” козацької України, польського гетьмана Стефана Чарнецького, яке увійшло весною 1664 року для захоплення Правобережжя, служив ротмістром Ян Флоріан Дробиш-Тушинський. Він залишив ґрунтовний рукописний щоденник, де детально описав усі тогочасні події, але нічого не згадував про напад на Суботів і викинення праху Богдана Хмельницького та його сина Тимоша. Якби це насправді відбулося, то хіба б таку мега-новину не занотував цей сучасник? Нічого немає про дану подію і в «Клімактерах» Веспасіана Коховського і щоденникових записах ще одного очевидця – шляхтича Миколая Йеміловського. Мало того, сам Стефан Чарнецький нічого не згадує про це у своїх тогочасних листах-звітах до короля. То звідки Літопис Граб'янки та Чернігівський літописець, які були написані на початку XVIII століття, тобто через 50–60 років після самої події, черпають свої повідомлення про згадувані обставини? **Чи взагалі Стефан Чарнецький викидав прах Великого Богдана “на попелище”? Очевидно, що такої події не відбувалося, а це була вигадана у більш пізній час історична легенда.**

У результаті новітніх георадарних вимірювань фахівці Інституту геології КНУ ім. Шевченка в Іллінській церкві виявили контури склепіння та підлоги підземної поховальної споруди розмірами 3х1,3 м і висотою від підлоги до стелі

[45]

приблизно 1,6 м, ймовірно, викладеної зсередини цеглою і майже повністю засипаної ґрунтом. Споруда орієнтована по напрямку захід-схід. У привхідній частині церкви, між стовпами, які підтримують хори, наявні ознаки вхідного колодязя до поховальної споруди.

Досвід пошуку і розкриття княжих поховань у Галичі (церква св. Пантелеймона XII ст.), Лаврові (церква св. Онуфрія XVI ст.) та Холмі (Богородична церква короля Данила Романовича XIII ст.) показує, що після неінвазійного методу георадарної ідентифікації аномалій, які схожі до поховальних об'єктів, **слід застосовувати напів-інвазійні методи свердління та буріння у супроводі інспекційної камери.** Якщо ці методи дають позитивний результат, то необхідно проводити археологічні дослідження виявлених об'єктів в Іллінській церкві – усипальниці гетьмана Богдана Хмельницького.

Відтак початком практичного втілення ідеї створення Національного Пантеону вважаємо максимальне сприяння ініціативам вчених Міністерством культури України щодо локалізації місця поховання Великого Гетьмана Богдана Хмельницького в Іллінській церкві у с. Суботів Чигиринського району Черкаської області, а також його подальшої музеєфікації згідно з чинним законодавством України.

Віктор Ющенко, Президент України (2005–2010 рр.)

Валерій Смолій, академік НАН України, доктор історичних наук, професор, директор Інституту історії України НАН України

Митрополит Черкаський і Чигиринський Іоанн, голова комітету зі сприяння наукових пошуків праху гетьмана Богдана Хмельницького

Митрополит Львівський і Самбірський Димитрій, голова Інституту церковної історії

Павло Костенко, народний депутат України, голова ГО «Фонд Великий Лях»

Олександр Червко, професор, ректор Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

Сергій Вишва, доктор геологічних наук, професор Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Олена Титова, кандидат історичних наук, заслужений працівник культури України, директор Центру пам'яткознавства НАН України

Галина Ярова, директор Музею Гетьманства

Дмитро Гордієнко, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України

Алла Попружна (м. Чернігів), кандидат історичних наук, доцент Академії Державної пенітенціарної служби України

Надія Кукса (м. Чигирин), завідувачка відділу «Суботівський історичний музей» НІКЗ «Чигирин»

Лариса Виногородська, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України

Ксенія Бондар, кандидат геологічних наук, старший науковий співробітник Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Тарас Чухліб, доктор історичних наук, головний науковий співробітник Інституту історії України НАН України, директор НДІ Козацтва

Валентин Лазуренко, доктор історичних наук, професор, проректор Черкаського державного технологічного університету

Дмитро Куштан, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України

Андрій Бовгиря, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України

Ігор Ліховий, заступник директора заповідника “Тарасова гора”

Михайло Орлюк, доктор геологічних наук, Інститут геофізики НАНУ

Юрій Лукомський (м. Львів), кандидат архітектури, архітектор, археолог, історик архітектури, співробітник Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ у Львові

Анатолій Морозов, професор, завідувач кафедри Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

Володимир Іващук, директор “Transient technologies”

Віктор Брехуненко, доктор історичних наук, професор, завідувач відділу Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України

Олександр Алфьоров, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України

Всеволод Івакін, кандидат історичних наук, завідувач відділу Інституту археології НАН України

Юрій Болтрик, кандидат історичних наук, завідувач Польового комітету Інституту археології НАН України

Віталій Козюба, кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу археології Києва

Василь Кононенко (м. Вінниця), кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України

Ганна Філіпова, кандидат історичних наук, науковий співробітник НІКЗ “Києво-Печерська лавра”

Тимур Бобровський, кандидат історичних наук, науковий співробітник НІКЗ “Софія Київська”.

Місто Київ, липень, 2019 р.” [39].

Отже, пошуки крипти гетьмана України Богдана Хмельницького тривають...

ПІСЛЯСЛОВО

Як бачимо, пошуки праху великого державотворця України Богдана Хмельницького тривають донині. Розвиток сучасної науки подарував нові технологічні можливості в цьому напрямку, а також спонукав дослідників до вироблення нових теоретичних і методологічних підходів до пошуків.

У 2019 р. з'явився шанс просунутись вперед із пошуком праху гетьмана України Богдана Хмельницького, і цей шанс необхідно використати з розумом, не завдавши шкоди Іллінській церкві – пам'ятці культурної спадщини національного значення.

Зображення гетьмана Богдана Хмельницького та Іллінської церкви в Суботіві на національній грошовій одиниці гривні

Список використаної літератури та джерел

1. Апанович О. М. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. – К.: Либідь, 1993. – 288 с.
2. Аркас М. М. Історія України-Русі / передне слово П. М. Гвоздецького. – 3-тє факс. вид. – К.: Вища шк., 1993. – 414 с.
3. Барабаш Т. Богдан Хмельницький. – Х.: Клуб сімейного дозвілля, 2015. – 256 с.
4. Бондаренко Р. І. Іллінська церква, Іллі пророка церква або Свято-Іллінська церква у с. Суботів // Енциклопедія історії України: Т. 3: Е – Й / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 2005. – С. 446–447.
5. Бrehуненко В. Богдан Хмельницький. – К.: [б.в.], 2007. – 68 с.
6. Грушевський М. С. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. / редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 1991. – Т. 9. Кн. 2. – 1997. – 776 с.
7. Гугля В. І. Лаврін Капуста – один з найближчих соратників Богдана Хмельницького // Чигиринщина: історія і сьогодення: матеріали наук.-практ. конф. (30 верес. – 1 жовт. 2010 р.). – Черкаси: Вертикаль, видавець Кандич С. Г., 2001. – С. 69–77.
8. Жадько В. О. Черкащина. Універсальна енциклопедія: докум.-публ., наук. фотоіл. істор. вид. – К.: Експрес-Поліграф, 2010. – 1104 с.
9. Жуковський А., Субтельний О. Нарис історії України / ред. Я. Грицак, О. Романів. – Львів: Вид-во Наук. товариства ім. Т. Шевченка у Львові, 1992. – 230 с.
10. Обстеження Іллінської церкви та прилеглої до неї території у с. Суботів Чигиринського району Черкаської області із застосуванням неруйнівних геофізичних методів: звіт з виконання наук.-техн. експертизи / керівник теми: кандидат геологічних наук К. М. Бондар. – К., 2019. – 62 с.
11. Ільчишин І. Результати георадарних досліджень в Іллінській церкві. – Суботів: 2018–2019. – 11 с.
12. Історія Русів / пер. І. Драча; вступ. ст. В. Шевчука. – К.: Рад. письменник, 1991. – 318 с.
13. Кілессо С. К. Архітектурні та мистецькі скарби Богданового краю. – К.: Техніка, 2000. – 144 с.
14. Костомаров М. І. Богдан Хмельницький: іст. нарис. – К.: Веселка, 1992. – 93 с.
15. Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький / відп. ред. Ф. П. Шевченко, І. Л. Бутич, Я. Д. Ісаєвич. – 2-е вид., випр. і допов. – Львів: Світ, 1990. – 408 с.
16. Крипта // <https://uk.wikipedia.org/wiki/Крипта>
17. Кукса Н. В. Церква і ім'я Святого Пророка Іллі в Суботіві: минуле, реалії, перспективи усипальниці Богдана Хмельницького // Чигиринщина в історії України. Зб. 1. Суботів: минуле і сучасність: матеріали Першої історико-краєзнавчої учнівської конф. / за заг. ред. доц. В. М. Лазуренка. – Черкаси, 2006. – 120 с.
18. Лавріненко Н. П. Де шукати прах Богдана Хмельницького? // Черкаський край. – 2006. – 14 квітня. – С. 14.
19. Лазуренко В. М. Історія Чигиринщини (з найдавніших часів до сьогодення): навч. посіб. – Черкаси: Ваш Дім, 2004. – 456 с.
20. Летопись Самовидца // Страна Казаков. – К.: Радуга, 2004. – 216 с.
21. Максимович М. О. Киевъ явился градомъ великимъ...: вибрані українознавчі твори / упоряд. та авт. іст.-біогр. нарису В. О. Замлинський; приміт. І. Л. Бутича; передне слово В. В. Скопенка. – К.: Либідь, 1994. – 448 с.
22. Меріме Проспер. Богдан Хмельницький (переклад з фр. Кравця Яреми) // Історичні постаті України: іст. нарис: зб. / упоряд. та авт. вст. ст. О. В. Болдирев. – Одеса: Маяк, 1993. – С. 65–190.
23. Митрополит Епіфаній відвідав Черкащину // <https://www.pomisna.info/uk/vsi-novyny/mytropolyt-epifanij-vidvidav-cherkashhynu/>
24. Мицик Ю. А., Бажан О. Г., Власов В. С. Історія України: навч. посіб. – 3-тє вид., допов. і перероб. – К.: Вид. дім “Киево-Могилянська академія”, 2010. – 595 с.
25. Нераденко Т. М. Словник-довідник з археології Черкащини: наук.-довідкове краєзнавче видання. – Черкаси: ФОП Чабаненко Ю.А., 2016. – 650 с.
26. Нечитайло П. О., Тимчук Д. В. Звіт за результатами проведення спелео-археологічних робіт поблизу Іллінської церкви в с. Суботів, Чигиринського району Черкаської області. – Кам'янець-Подільський, 2019. – 53 с.
27. Полонська-Василенко Н. Історія України: у 2 т. Т. 2. Від середини XVII століття до 1923 року. – К.: Либідь, 1992. – 608 с.
28. Протокол № 14А наради при управлінні містобудування та архітектури Департаменту містобудування, архітектури, будівництва та житлово-комунального господарства

- Черкаської облдержадміністрації від 11.05. 2019 р. – 7 с. (зареєстрований 20.05.2019 р. № 119/1/01-01-24).
29. Сказания о населенных местностях Киевской губернии или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся / собрал Л. Похилевич. – Біла Церква: видавець О.В. Пшонківський, 2007. – XXII+642 с.
 30. Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький (Соціально-політичний портрет). – 2-ге вид., перероб. – К.: Либідь, 1995. – 624 с.
 31. Соловьев С. М. История России с древнейших времен. – М.: Эксмо, 2005. – 1024 с.
 32. Соса П. П. Легенди про гетьмана // Краєзнавець Черкащини. Третій випуск. – Черкаси: Черкас. обл. друкарня, 1992. – С. 10–13.
 33. Тиміш Хмельницький // https://uk.wikipedia.org/wiki/Тиміш_Хмельницький
 34. Улітов А. Де ж прах Богдана Хмельницького? // Черкаський край. – 1991. – 29 жовтня. – С. 4.
 35. Черниговская летопись по новому списку (1587–1725) и Коломацкие челобитные / изд. Ал. Лазаревского. – К.: Типография Г. Т. Корчакъ-Новицкаго, 1890. – 44 с. // <http://litopys.org.ua/chernlet/chern02.htm>
 36. Чернігівський літопис // https://uk.wikipedia.org/wiki/Чернігівський_літопис
 37. Чухліб Т. В. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. – 518 с.
 38. Ярошенко А. Богдан Хмельницький і його роль в історії України. – К.: Держполітвидав УРСР, 1950. – 76 с.
 39. <https://www.facebook.com/Інститут-історії-України-Відділ-Середньовіччя>
 40. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки / пер. із староукр. – К.: Т-во “Знання України”, 1992. – 143 с.
 41. https://uk.wikipedia.org/wiki/Літопис_Григорія_Грабянки
 42. http://na-skryzhalyah.blogspot.com/2017/04/blog-post_22.html
 43. <http://litopys.org.ua/samovydyd/sam02.htm>
 44. http://www.history.org.ua/?termin=Kapusta_L
 45. <http://procherk.info/news/11-dajdzhest/73245-u-subotivinaukovtsi-znajshli-jmovirne-pohovannja-bogdana-hmelnit-skogo>
 46. Нераденко Т. М. Археологія Чигиринщини. – Черкаси: видавець Чабаненко Ю. А., 2012. – 506 с.

Lazurenko V. M.
IN SEARCH OF THE CRYPT OF THE GREAT STATESMAN OF UKRAINE BOHDAN KHMELNYTSKY. Burial of the hetman of Ukraine Bohdan Khmelnytsky in the Church of St. Elias in Subotiv village: from centuries of research, legends and myths to modern scientific hypotheses. – Cherkasy: Vertical, publisher Kandych S. H., 2019.

For every sincere Ukrainian and patriot of his land, the figure of the hetman of Ukraine Bohdan Khmelnytsky is today the embodiment of statehood and true love for his native people.

Much can be written about the ingenious manifestations of Bohdan Khmelnytsky's personality: a statesman, a diplomat, and military leader, a strategist and tactician. For his era, as his contemporaries wrote, he was a "God-given leader".

On July 27, 1657 the great statesman Bohdan Khmelnytsky passed away. As during the life the hetman's figure was wrapped in a shroud of many legends and myths, so after his death it left behind a lot of obscure and mysterious facts for descendants, and in some aspects – became overgrown with falsifications.

The purpose of the publication is to disclose all the events related to the burial of the hetman of Ukraine Bohdan Khmelnytsky in the Church of St. Elias in Subotiv in August 1657, and subsequently fix them in historical sources, materials of various studies on the location of the great statesman remains in the mentioned cult.

The presentation of the material is based on several problematic blocks, the disclosure of which gives an impetus to the understanding of what actually happened in Chyhyryn and Subotiv with the body of the deceased great hetman between the end of July and August 1657, as well as allows to understand **whether Bohdan Khmelnytsky was really buried in the Church of St. Elias in Subotiv.**

The search for the remains of the statesman of Ukraine Bohdan Khmelnytsky continues today. The development of modern science has provided new technological opportunities in this direction, and also encouraged researchers to develop new theoretical and methodological approaches to the search.

In 2019, a chance has appeared to move forward with the search for the remains of the hetman of Ukraine Bohdan Khmelnytsky.

ЗМІСТ

Вступ	4
Датування смерті та поховання гетьмана України Богдана Хмельницького	10
Місце поховання гетьмана Богдана Хмельницького	14
Чому місяць не ховали гетьмана Богдана Хмельницького?.....	21
Наруга над прахом великого гетьмана: була чи не було?	26
Версії і легенди про поховання Богдана Хмельницького за межами Іллінської церкви	33
Роль керівника контррозвідки часів гетьманування Богдана Хмельницького Лавріна Капусти в будівництві Іллінської церкви	37
Професійні дослідження Іллінської церкви та прилеглої до неї території	42
Післяслово.....	69
Список використаної літератури та джерел.....	70

Серія науково-популярних книг
“БІБЛІОТЕКА
ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ
“ДЖЕРЕЛА ВІЧНОСТІ”
започаткована у 2004 р.

Лазуренко В. М. **Мудрість, дарована віком.** – Черкаси: “Ваш Дім”, 2004. – 52 с.

Лазуренко В. М., Вовкотруб Ю. М. **Каравани українського степу.** – Черкаси: “Ваш Дім”, 2004. – 92 с.

Лазуренко В. М., Крохмаль С. С. **Від роду до роду. Громадське життя і побут українського селянства у другій половині XIX століття.** – Черкаси: “Ваш Дім”, 2004. – 92 с.

Лазуренко В. М., Лазуренко Ю. М. **На перехресті епох. Богдан Хмельницький та його доба.** – Черкаси: “Ваш Дім”, 2005. – 92 с.

Лазуренко В. М., Вовкотруб Ю. М. **Хліборобські скарби. Створення, удосконалення і застосування господарського інвентаря українським селянством.** – Черкаси: “Вертикаль”, видавець Кандич С. Г., 2007. – 168 с.

Лазуренко В. М., Цехмистренко О. В. **Спадщина роду. Прізвища жителів Черкащини у назвах населених пунктів, держав, річок, морів, національностей.** – Черкаси: “Вертикаль”, видавець Кандич С. Г., 2011. – 96 с.

Наукове видання

**Валентин Миколайович
ЛАЗУРЕНКО**

**У ПОШУКАХ КРИПТИ
ВЕЛИКОГО ДЕРЖАВОТВОРЦЯ УКРАЇНИ
БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО**

**Поховання гетьмана України
Богдана Хмельницького в Іллінській церкві
у с. Суботів: від столітніх досліджень, легенд
та міфів до сучасних наукових гіпотез**

*Технічний редактор,
дизайн, обкладинка
Літературний редактор
Комп'ютерний набір,
складання
Оригінал-макет*

Сергій Кандич
Олена Литвин

Валентин Лазуренко
Світлана Кандич

*На першій сторінці обкладинки зображено картину невідомого художника
кінця XVII ст. "Богдан Хмельницький і сучасна Україна" та сучасне фото
Іллінської церкви у селі Суботів Чигиринського району Черкаської області*

Здано до набору 26.07.2019. Підписано до друку 13.08.2019.
Формат 60х84/16. Папір офс. Друк офсет.
Гарнітура Times New Roman Сут.
Умовн. друк. арк. 9,07. Обл. вид. арк. 8,58. Вид. № 364.
Зам. № 32. Наклад 100 прим.

"Вертикаль"

Видавець та виготівник ФОП Кандич С. Г.
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції ДК № 1335 від 23. 04. 2003 р.
18000, м. Черкаси, вул. Б. Вишневецького, 2, к. 6.
тел.: (0472) 50-07-63, 067-292-21-83